Verdrukking, vlucht en toevlucht

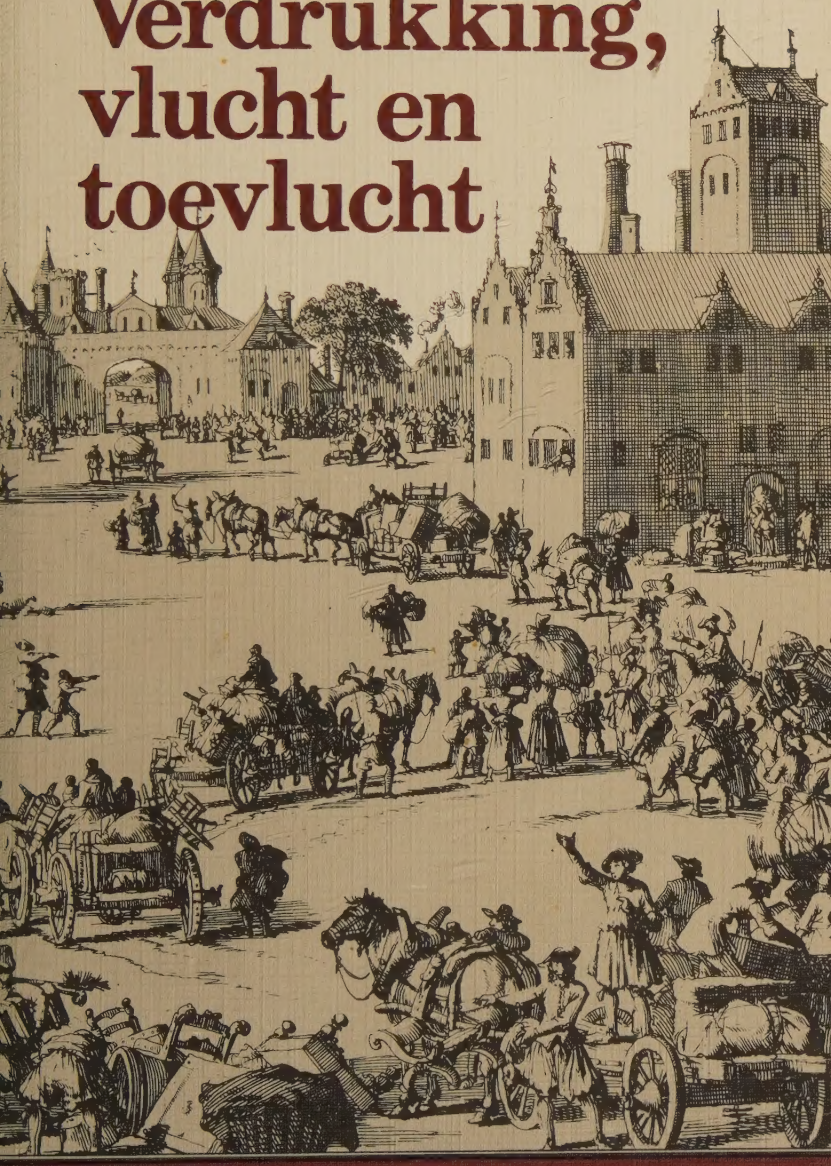

Het dagboek van Jean Migault over de geloofsvervolging onder Lodewijk XIV

VERDRUKKING, VLUCHT EN TOEVLUCHT

Verdrukking, vlucht en toevlucht

HET DAGBOEK VAN JEAN MIGAULT
OVER DE GELOOFSVERVOLGING
ONDER LODEWIJK XIV

ingeleid en geannoteerd
door
G.H.M. Posthumus Meyjes

UITGEVERSMAATSCHAPPIJ J. H. KOK - KAMPEN

Uit het Frans vertaald door J. van der Meij en E.M.H. Posthumus Meyjes-Krantz naar: *Journal de Jean Migault, maître d'école (1681-1688).* Publié pour la première fois d'après le texte original avec une introduction et des notes par N. Weiss et H. Clouzot, [avec] 26 planches et une carte hors texte, Paris, Société de l'Histoire du Protestantisme Français, 54, rue des Saints-Pères, 1910.

Voor het omslag werd gebruik gemaakt van een gravure Jan Luyken, opgenomen in E. Benoist, *Historie der Gereformeerde Kerken van Vrankryk,* Amsterdam, 1696.

De afbeeldingen op blz. 23, 38, 59 werden ontleend aan een anonieme Nederlandse gravure (Amsterdam, Bibliothèque Wallonne).

© Uitgeversmaatschappij J.H. Kok – Kampen
Vertaling J. van der Meij en E.M.H. Posthumus Meyjes-Krantz
Omslag Bart Oost
UGI 510
ISBN 90 242 2858 1

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm, of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INLEIDING

Het *Dagboek* van Jean Migault is een klein, ontroerend boekje, dat ons verplaatst naar het eind van de 17de eeuw, de tijd van de 'Zonnekoning', Lodewijk XIV van Frankrijk. Het biedt een ooggetuigeverslag van de geloofsverdrukking die de hugenoten in Frankrijk van hun koning te verduren kregen, toen deze het besluit genomen had de levensadem aan het Franse protestantisme te ontnemen. Het laat ons zien hoe de vervolging toeging en vooral hoe die werd ervaren door een eenvoudige, diepgelovige man, een schoolmeester uit de Poitou. Zijn *Dagboek* is een intiem document, onopgesmukt, zonder enige literaire pretentie, en juist daarom indrukwekkend. Jean Migault schreef het voor zijn kinderen, opdat zij hun moeder in vrome herinnering zouden houden en opdat zij vervuld zouden blijven van dankbaarheid jegens God voor alle zegeningen die zij in hun leven ontvangen hadden. Zegeningen - eerst tijdens hun verdrukking in Frankrijk, toen tijdens hun bange omzwerving en vlucht, en tenslotte in de Nederlanden, waar zij een toevlucht vonden en hun geloof in vrijheid konden belijden.

De godsdienstpolitiek van Lodewijk XIV vormt de achtergrond van het *Dagboek*. Aanvankelijk had deze absolutistische heerser in godsdienstig opzicht geen uitgesproken opvatting. Nadat hij evenwel in 1661 persoonlijk de regeermacht in handen had genomen, was bij hem het verlangen gegroeid om, zoals een tijdgenoot het uitdrukte, 'van zijn hof een christelijk hof te maken, van zijn koninkrijk een christelijk koninkrijk en van de wereld, zodra hij die in zijn macht gekregen had, een christelijke wereld'. De grote politiek speelde in deze droom sterk mee. De koning wilde zijn katholieke rivalen - de keizer, Leopold I van Habsburg, en de koning van Engeland, Jacobus II - de loef afsteken. Hij wilde de geschiedenis ingaan, niet al-

leen als de stoutmoedige schepper van een machtig rijk, maar vooral ook als de 'allerchristelijkste koning'. 'Christelijk' nu betekende voor hem hetzelfde als 'katholiek' en - absolutistisch heerser die hij was - verlangde Lodewijk XIV dat al zijn onderdanen met hem één en hetzelfde katholieke geloof zouden delen. Dit was voor hem meer dan een vrome wens! Het was een order die strikt moest worden opgevolgd. Zij die ànders geloofden - en dat waren in de eerste plaats zijn protestantse onderdanen, de hugenoten - dienden zich te voegen naar het koninklijke bevel. Hun calvinistische overtuiging moesten zij afzweren en het katholieke geloof aanvaarden. Deden zij dat niet goedschiks dan zou het kwaadschiks geschieden.

Nu was - geheel anders dan in ons land - de mogelijkheid voor protestanten in Frankrijk om hun geloof in vrijheid te belijden van de aanvang af beperkt geweest. Na zeer bloedige godsdienstoorlogen, die sedert de vestiging van het calvinisme in Frankrijk duizenden en nog eens duizenden slachtoffers hadden geëist, was in 1598 door koning Hendrik IV, die vroeger zelf protestant was geweest maar tot het katholicisme was overgegaan, het Edict van Nantes uitgevaardigd, dat, hoe men daar ook over wil oordelen, aan verder bloedvergieten in ieder geval een einde maakte. Dit, als 'eeuwig en onherroepelijk' verklaarde, Edict garandeerde gewetensvrijheid aan een ieder. De aanhangers van de 'zogenaamde gereformeerde religie' - zo luidde de officiële term - verkregen een beperkte vrijheid van openbare godsdienstoefening. Zij mochten op een aantal plaatsen kerkdiensten organiseren, kerken bouwen - die zo echter niet mochten worden genoemd en daarom, tot op heden, 'temples' heten - en begraafplaatsen aanleggen. Gelden werden hun toegezegd voor de eredienst en hun werd toegestaan hier en daar het calvinistische kerkordelijke systeem op te bouwen, met kerkeraad, classis enz. Voorts bepaalde het Edict dat hugenoten toegang kregen tot alle functies in het bestuursapparaat, in het leger en de marine, terwijl zij bovendien toestemming verkregen legers uit te rusten en op bepaalde plaatsen garnizoenen te houden.

Dit zeer ingewikkelde bestel van maatregelen vermocht de hugenoten inderdaad een tijdlang een relatieve vrijheid van godsdienst te garanderen. Maar veel langer dan een twintigtal jaren duurde het niet, want met de komst van Lodewijk XIII en de machtige Richelieu begon voor hen het tij te keren. Een langdurig en veel slachtoffers eisend beleg van het hugenotenbolwerk La Rochelle vond plaats (1628), gevolgd door veldslagen elders, die erop uitliepen dat de protestantse troepen door de koninklijke legermacht vernietigend verslagen werden. Dit betekende het definitieve einde van de politiek-militaire macht van de hugenoten in Frankrijk. Decennia van betrekkelijke rust volgden tòt, na de dood van Mazarin, Lodewijk XIV persoonlijk de regering in handen nam. Toen trad de fase in van de steeds verdergaande aantasting van de bepalingen van het Edict van Nantes, uitlopend op de herroeping in 1685, nu drie eeuwen geleden.[1]

Lodewijk XIV - ik liet het al uitkomen - wenste de glorie van zijn rijk ondersteund te zien door één en hetzelfde geloof van zijn onderdanen. Begrijpelijkerwijs vond hij in dit streven de geestelijkheid van zijn rijk aan zijn zijde. Deze had al jaren gepoogd - maar verhevigde nu die inspanning - om langs de weg van overreding en gesprek, en door bepaalde aanpassingen voor te stellen, hugenoten onder de vleugels van de Moederkerk te brengen. Weliswaar was op deze wijze een aantal opzienbarende overgangen tot stand gebracht - die overigens alleen de elite betroffen - maar de noodzakelijk geachte, allen omvattende, eenheid van geloof en kerk was daardoor bij verre niet bereikt. Vandaar dat men ook zijn toevlucht nam tot minder verheven methoden en de hugenoten met drastischer overredingsmiddelen werden geconfronteerd.

De systematische en doelbewuste onderdrukking ving aan toen zogeheten intendanten - direct-gevolmachtigden des Konings - door het gehele rijk uitgezonden werden met de opdracht in alle provincies toe te zien op de strikte naleving van de bepalingen van het Edict van Nantes. Ontbraken bijvoorbeeld in een bepaald dorp de bewijsstukken, dat men daar, krachtens het Edict, gerechtigd was kerk te

houden, dan volgde, op last des Konings, onmiddellijke sluiting, soms zelfs afbraak van het betreffende kerkgebouw. Dit lijkt misschien een vrij onschuldige maatregel, maar men moet wel bedenken dat hier bewijsstukken verlangd werden, die aantoonbaar uit het eind van de 16e eeuw moesten stammen. Welnu, door het rumoer der tijden, door slordigheid of hoe ook anders, waren die oude stukken nog wel eens verloren gegaan, met als onvermijdelijk gevolg dat van zo'n 'temple' de klokken dan voor het laatst geluid hadden, en dat de gelovigen ter plaatse voortaan gedwongen waren dikwijls grote afstanden af te leggen om elders ter kerke te gaan. Het effect van deze puur legalistische maatregel was verstrekkend: op talloze plaatsen moesten de kerken worden gesloten, hetgeen tot direct gevolg had dat grote aantallen hugenoten toen reeds - twintig jaar vóór de grote uittocht - hun vaderland verlieten.

Maar ook daar waar de kerken nog niet gesloten waren, maakte men het leven van de hugenoten steeds moeilijker door allerlei restrictieve maatregelen. Iedere uitwendige manifestatie van de godsdienst werd streng verboden. Psalmen mochten buiten de kerk niet meer worden gezongen; doden mochten alleen nog 's morgens in alle vroegte of tegen het vallen van de avond worden begraven. De hugenootse vertegenwoordiging in de gerechtshoven werd langzaam maar zeker opgeheven, terwijl hun ook verder de uitoefening van allerlei ambten en beroepen onmogelijk werd gemaakt. Ambachtslieden bijvoorbeeld werden uit hun gilden verstoten en protestantse scholen en hogere opleidingsinstituten moesten aan de zorg van katholieken worden overgedragen of werden simpelweg geliquideerd.

Het *Dagboek* van Migault speelt voor het grootste deel in het westen van Frankrijk, in de streek van de Poitou, waar velen al vroeg voor de reformatie hadden gekozen en waar tot op de dag van vandaag nog betrekkelijk veel protestanten wonen.[2] Het gereformeerde geloof had hier van de aanvang af wortel geschoten in alle lagen van de bevolking, zowel bij de adel en de middengroepen als bij de boe-

ren, die natuurlijk het talrijkst waren. Jean Migault stamde uit zo'n boerenfamilie, maar was opgeklommen tot dorpsschoolmeester en notaris, functies die hem ₇ gelijk zijn vader - voorbestemden om in de kerk voorlezer en scriba te worden. Hij was een echte vertrouwensman in zijn dorp en kerk - reden waarom hij het speciale mikpunt van de pastoor zou worden - en hij onderhield goede betrekkingen met de adellijke heren in de buurt, die hier doorgaans protestants waren. Het gemeenschappelijke geloof vormde een sterk bindende factor die, zeker in de tijd van de vervolging, zich duidelijk manifesteerde. Men ziet dat ook in het *Dagboek* bevestigd, bijvoorbeeld als men leest hoe de adel zijn contacten met het Hof gebruikte om op matiging van de vervolging aan te dringen, en hoe kasteeleigenaren hun huizen openstelden voor de opgejaagde geloofsgenoten uit de streek.

Juist omdat de Poitou vanouds sterke gereformeerde gemeenschappen herbergde, kreeg dit gebied als eerste te maken met de verheviging van de koninklijke geweldmaatregelen sedert 1680. De intendant van Lodewijk XIV in deze provincie, de gehate Marillac, begon eind van dat jaar de 'bekering' van de gereformeerden ter hand te nemen. Hij legde hun zware belastingen op, met terugwerkende kracht, waaraan alleen te ontkomen viel als men schriftelijk verklaarde zijn geloof af te zweren. Daarnaast zocht hij bekering te forceren door de zogenaamde 'missie met de laars' (*mission bottée*), die hier, in de Poitou, voor het eerst beproefd werd en later, vanwege de grote doeltreffendheid, in heel Frankrijk zou worden toegepast. Men doelt hiermee op de beruchte 'dragonnades', de gedwongen inkwartiering van cavaleristen en soldaten bij 'halsstarrige' hugenoten. Afgezien van de terreur die de gereformeerden op deze wijze te verduren kregen, werd van hen bovendien nog een dagvergoeding geëist voor de verleende gastvrijheid! Op verschrikkelijke manier gingen de troepen zich te buiten. Het is dan ook geen wonder dat velen door de knieën gingen en tallozen hun geloof verloochenden, alleen om aan deze gruwel te ontkomen.

Het *Dagboek,* dat globaal genomen de jaren 1680 - '89 om-

vat, verplaatst ons terug naar deze verschrikkingen in de Poitou en beschrijft in sobere bewoordingen, van binnenuit, hoe dat alles in z'n werk ging. Het verhaal valt in twee delen uiteen, die op verschillende plaats en tijd op papier werden gesteld. In het eerste stuk, dat in april 1683 te Mauzé werd afgesloten, vertelt Migault zeer in 't kort over de gelukkige beginjaren met zijn Elisabeth, met wie hij - 18 jaar oud - in 1663 getrouwd was. Het gezin breidde zich gestaag uit, gelijk het getal van leerlingen dat aan hun beider zorg werd toevertrouwd. In deze vredige en voorspoedige situatie kwam een dramatische keer in 1681. Toen barstte een stortvloed van koninklijke decreten los, waarbij o.m. bepaald werd dat de functie van notaris - even later ook die van schoolmeester - door hugenoten niet meer mocht worden vervuld. Men begrijpt wat dat voor Migault betekende. Kort daarop werd aan de verdrukking nieuwe kracht bijgezet, toen voor het eerst de dragondertroepen in de streek verschenen en een lijfelijke terreur van maanden een aanvang nam. Elisabeth raakte enige bange uren in hun handen maar wist - dank zij de hulp van roomse buren - te ontsnappen en zich bij haar man te voegen. Het gezin moest vluchten, hield zich geruime tijd schuil, en juist toen men dacht even op adem te kunnen komen, viel een nieuwe slag: Elisabeth overleed, een week na de geboorte van haar veertiende kind. In ontroerende woorden worden wij deelgenoot gemaakt van dit sterfbed. In de gehele opzet van het *Dagboek* speelt deze gebeurtenis een centrale rol, inzoverre dit overlijden de eigenlijke reden vormde voor Migault om de pen op te nemen en zijn verhaal te beginnen. In eerste aanleg beoogde hij namelijk met zijn optekening de herinnering aan deze vrome en rechtschapen vrouw bij zijn oudere kinderen levend te houden, bij de jongsten te wekken. Allen moesten haar als voorbeeld voor ogen houden.

In het tweede gedeelte werden de wederwaardigheden van het gezin sedert de dood van Elisabeth vastgelegd. Het stuk is tweemaal zo lang en bestrijkt ook een grotere periode, en wel de jaren 1683 - '89. Dit tweede gedeelte brengt ons de spanning van de vervolging, zo mogelijk, nog meer

nabij dan het eerste. Men leest hoe de dragondertroepen wederom verschenen, hoe de levensmogelijkheden voor de hugenoten met de dag meer werden afgekneld en hoe deze hun tenslotte geheel ontnomen werden toen, in oktober 1685, het Edict van Nantes officiëel werd opgeheven. In de tijd daarna vluchtte Migault, als opgejaagd wild, van plaats naar plaats, alsmaar zoekend naar schuiladressen voor zichzelf en zijn kinderen. Afval, terreur en verraad bleven aan de orde van de dag. Migault raakte gevangen in La Rochelle, zwoer in een ogenblik van zwakte zijn geloof af en herkreeg daarmee zijn vrijheid. Vol wroeging over zijn verloochening, begon hij nu ernstiger te overwegen zijn land te verlaten. Sommigen van de oudere kinderen werden aan andere families toevertrouwd en gingen al vooruit. De vlucht van Migault zelf met de jongeren mislukte in eerste instantie. Maar, na wéér maanden wachten, wist hij tenslotte met een schip vanuit La Rochelle zijn vaderland te verlaten en bereikte hij, na een barre tocht van 29 dagen, op 18 mei 1688, Den Briel - en daarmee de vrijheid. De tocht ging de volgende dag door naar Rotterdam, waar hij direct na zijn aankomst, in de Waalse kerk de zonde van zijn afzwering beleed en wederom in de gemeenschap van het geloof werd opgenomen. In de hoop in Friesland werk te kunnen vinden, begaf hij zich vervolgens daarheen. Dit liep echter op niets uit, waarop hij besloot zich voorlopig in Amsterdam te vestigen. Het was daar dat hij, een jaar later, het tweede gedeelte van zijn *Dagboek*, in september 1689, beëindigde.

Wat zijn verdere leven aangaat zij nog vermeld dat Migault te Amsterdam in 1691 hertrouwde, uit welk huwelijk twee kinderen geboren werden. In 1696 verhuisde hij naar Emden, waar hij tot zijn dood, in 1706, de Franse school leidde en tevens de Waalse kerk ter plaatse als voorlezer diende.

Tekst

Het *Dagboek* van Migault, waarvan hijzelf ten behoeve van zijn talrijke kinderen afschriften vervaardigde - afschriften

die op hun beurt later weer gecopiëerd zouden worden - is buiten de kring van de familie geruime tijd onbekend gebleven. Zijn kinderen zwermden, na de vlucht uit Frankrijk, naar alle windstreken uit. Zij kwamen in Engeland, Denemarken en Duitsland terecht, en zo raakten ook de afschriften van het *Dagboek* her en der verspreid.

In Engeland was het dat, aan het begin van de vorige eeuw, één van die afschriften boven water kwam en daarmee begon de drukgeschiedenis van het boekje. Het afschrift behoorde toe aan één van Migaults directe afstammelingen, die in kommervolle omstandigheden was geraakt. Hij leefde in Londen, dicht bij *Spitalfields*, een buurt waar vanouds veel hugenoten woonden, die hier de zijdeindustrie tot ontwikkeling hadden gebracht. Doordat deze tak van nijverheid, na een zeer voorspoedig begin, in een crisis was geraakt, leefden veel van deze textielarbeiders in miserabele omstandigheden. Dit was voor een aantal Engelsen aanleiding geweest een liefdadigheidsvereniging op te richten, met als doel om, door huis- en ziekenbezoek, het lot van deze mensen te verzachten.[3] Eén van degenen die op deze wijze bezocht werd was een nakomeling van Migault. Ten bewijze van het feit dat hij van hugenootse origine was, toonde hij tijdens één van die bezoeken een afschrift van het *Dagboek*, dat hij onder zijn berusting had, daaraan toevoegende dat de schrijver hiervan zijn overgrootvader was. Het is aan dit bezoek te danken dat het intieme familiegeschrift van Migault in de openbaarheid kwam. Het bestuur van de liefdadigheidsvereniging namelijk was zo verrukt over het boekje, dat men besloot het te vertalen en uit te geven. Zo verscheen, voor het eerst in 1824, Migaults *Dagboek* in Engelse editie.

Een jaar later reeds werd deze uitgave gevolgd door een Franse, die te Parijs van de pers kwam (1825). Zij die verantwoordelijk waren voor deze uitgave namen niet de moeite om het afschrift van het *Dagboek* in Engeland op te vragen, maar vertaalden de Engelse editie van 1824 domweg in het Frans terug, hetgeen de betrouwbaarheid van de tekst natuurlijk niet ten goede kwam. In 1835 verscheen bij W. Messchert te Amsterdam, op basis van deze Franse

editie, een Nederlandse vertaling onder de titel: *Dagverhaal van Jean Migault of wederwaardigheden van een protestantsch huisgezin uit Poitou, ten tijde der Herroeping van het Edict van Nantes*. De vertaler was een zekere P.B. Bähler, vermoedelijk een zoon van de jonggestorven Waalse predikant te Zwolle, Louis Henri Bähler († 1836) en Henriëtte Wilhelmine Mathilde Despar, die een zekere bekendheid verkreeg vanwege stichtelijke gezangen die zij vervaardigde. [4]

De Nederlandse vertaling die Bähler leverde is op zichzelf heel correct en zorgvuldig. Maar wat deze vertaler nog niet kon weten is dat de Franse tekst waarop hij zich baseerde, zeer onbetrouwbaar genoemd moet worden. En dit niet alleen omdat deze vanuit het Engels was terugvertaald, maar vooral omdat die Engelse versie aan ongeoorloofde ingrepen onderworpen was geweest. De bewerkers hiervan hadden, om te beginnen, zich niet kunnen bedwingen de tekst van Migault aan te passen, d.w.z. stichtelijker te maken, waardoor aan de ontroerende eenvoud van het *Dagboek* en aan de innigheid van Migaults vroomheid een nadrukkelijkheid werd verleend, die daar geheel niet bij past. Vermoedelijk vanuit dezelfde intentie werden voorts stukken weggelaten - met name de zeer essentiële en dramatische bladzijden waarin Migault zijn afzwering beschrijft - en tenslotte andere stukken toegevoegd, bijvoorbeeld een nieuwe slotpassage.

De kritiek die ik zojuist formuleerde op de eerste editie van Migaults werk - en daarmee op de vertalingen die hierop zijn gebaseerd - stoelt op het feit, dat in de loop van de vorige eeuw andere afschriften van het *Dagboek* te voorschijn kwamen, die tekstvergelijking mogelijk maakten en de tekortkomingen van de eerste editie aan het licht brachten. Een belangrijke bijdrage in dit opzicht werd geleverd door de kerkhistoricus H.J. Royaards, hoogleraar te Utrecht, die in 1836 een artikel aan Migault wijdde, waarin hij de aandacht vestigde op een ander afschrift van het *Dagboek*, dat hem door een student in handen was gegeven. 'Een mijner verdienstelijke Leerlingen, de Student W.H. Houël, bragt mij een welbewaard MSS. (= manuscript, PM), onder zijne ouders, als medeafstammelingen van

Jean Migault, berustende en belangrijk, niet alleen om andere redenen, maar vooral ook, wijl daarin gevonden worden vier bladzijden, over welker weglating zich de Franse uitgever beklaagt.'[5] Royaards publiceerde de betreffende bladzijden en voegde aan zijn artikel andere, vooral genealogische, gegevens over Migault en zijn kinderen toe, waarvoor hij zich steeds op het 'afschrift Houël' baseerde. Dit namelijk bevat aan het slot genealogische tabellen, die de ontwikkeling en verspreiding van Migaults nakomelingen nauwkeurig vermelden.

Op basis van het 'afschrift Houël', dat in de vorige eeuw door de Nederlandse eigenaars aan de *Bibliothèque et Musée du Protestantisme Français* te Parijs ten geschenke werd gegeven - waar het, fraai gebonden en in foudraal gevat, tot op heden zorgvuldig bewaard wordt - publiceerden N. Weiss en H. Clouzot in 1910 een critische editie van Migaults *Dagboek*, waarbij zij nog weer een ander afschrift daarvan betrokken, dat zich bij nakomelingen in Bremen bleek te bevinden.[6]

Het is deze editie waarop de Nederlandse vertaling, die men in handen heeft, berust. Het werk van Weiss en Clouzot bevat een uitstekende Inleiding, waarin onder meer een overzicht gegeven wordt van de verschillende edities en vertalingen van het *Dagboek*, die tussen 1824 en 1910, in binnen- en buitenland, verschenen. De tekst, verder, die deze bewerkers bieden, berust op grondige vergelijking van de bereikbare afschriften en werd zorgvuldig vastgesteld. Tenslotte voegden zij aan hun werk een groot aantal verklarende opmerkingen toe, waarvan inleider dezes in menig opzicht een dankbaar gebruik gemaakt heeft. Maar voor de Nederlandse versie werden de annotaties wel beperkt gehouden. Wie meer wil weten over Migault, over zijn kinderen of over de talloze andere personen die in het *Dagboek* genoemd worden, zij hier uitdrukkelijk naar de Franse editie verwezen. De kaart van de Poitou, die Weiss/Clouzot aan hun uitgave toevoegden, werd door ons overgenomen.

De vertalers hebben ernaar gestreefd een getrouwe en goed-lopende Nederlandse versie van Migaults geschrift te

bieden, hetgeen, bij 's mans omstandige en soms aandoenlijk-onbeholpen zinnen, niet altijd meeviel. Namen van personen en plaatsen werden soms stilzwijgend achterwege gelaten, maar andere bekortingen werden niet aangebracht. De tussentitels in de tekst alsmede de alinea-indeling, tenslotte, stammen van de vertalers.

NOTEN BIJ INLEIDING

1. Voor meer gegevens over het Franse protestantisme in de 17e eeuw en de relatie met de Nederlanden, zie H. Bots, G.H.M. Posthumus Meyjes en F. Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid. De Hugenoten en de Nederlanden*, Amsterdam 1985, met bibliografie. Voor deze Inleiding werd aan dit werk e.e.a. ontleend.
2. Interessante gegevens over de relatie Poitou - Nederland in deze periode bij J. Rivierre, 'Notes sur le Refuge Poitevin en Hollande', *Bulletin des Eglises Wallonnes* (= *BEW*), V 4 (1950), pp. 7 - 37.
3. De naam van deze Vereniging luidde: '*Spitalfields benevolent Society for visiting and relieving the sick and distressed poor at their own habitations*'.
4. Zie *BEW*, I 3, p. 118 en II 4, pp. 138-'39.
5. H.J. Royaards, 'Jean Migault. Eene bijdrage tot de geschiedenis der geloofsvervolging in Frankrijk, en der vluchtelingen naar Nederland', *Archief voor Kerk. Geschiedenis*, VI (1836), pp. 1 - 34; met vervolg, 'De laatste levensdagen van Jean Migault', *ibidem*, pp. 225 -'28.
6. *Journal de Jean Migault, maître d'école* (1681 - 1688). Publié pour la première fois d'après le texte original avec une introduction et des notes par N. Weiss & H. Clouzot, (avec) 26 planches et une carte hors texte, Paris 1910.

Theologisch Instituut
Matthias de Vrieshof 1
PB 9515
2300 RA Leiden

G.H.M. Posthumus Meyjes

KINDEREN UIT HET HUWELIJK VAN JEAN MIGAULT (1645-1706) MET ELISABETH FOURESTIER (1644-1683)

Anne (1664 - ?)

Louis (1665, stierf na enkele weken)

Jeanne (1667 - 1755)

Jacques (1668 - 1694)

Gabriel (1669 - 1752)

Jean (1670 - ?)

Philémon (1671 - ?)

Madelaine (1673 - 1684)

Louis (1675 - 1683)

Pierre (1676 - ?)

Marie (1678 - 1723)

Elisabeth (1680 - 1747)

René (1681, stierf na enkele weken)

Olivier (1683 - ?)

De vele vrije uren waarover ik beschik, sinds ik hier in Amsterdam woon, lieten me volop de tijd om na te denken over de voor- en tegenspoed tijdens mijn leven in Frankrijk. Een mens brengt zich liever de weinige donkere dagen uit zijn leven in herinnering dan de talrijke zegeningen, waarmee God hem voortdurend omringt. Om die reden richtten mijn gedachten zich gemakkelijker op de moeilijkheden, die ik acht jaar lang heb moeten doorstaan, dan op de achttien gelukkige jaren, die ik samen met mijn zeer geliefde vrouw en jullie goede moeder, Elisabeth Fourestier, heb mogen leven. Al kort nadat God haar tot Zich genomen had, voelde ik een grote behoefte de zware tijden te beschrijven, die zij samen met mij heeft moeten doormaken vanaf het jaar 1681, toen men in Frankrijk onze godsdienst openlijk begon te vervolgen.

Het ging mij er om dat de jongsten van jullie op die manier haar, die hen op de wereld had gezet, zouden leren kennen en dat zij, als God hen tot de jaren des onderscheids had doen komen, zouden beseffen, hoe zij de goede strijd gestreden heeft en in de vreze Gods haar levensweg voltooide.

In de voortzetting van het dagboek, dat ik in Mauzé was begonnen, wilde ik in de eerste plaats aan de vier oudsten van jullie, maar ook aan de anderen, in herinnering brengen met hoeveel tegenslagen ik heb moeten kampen, voordat ik erin slaagde aan de vervolgingen in dat trieste koninkrijk te ontsnappen. Ik voelde mij daar min of meer begraven, samen met vele anderen, die er nog steeds onder de verdrukking zuchten. Als jullie de bijzonderheden over het vertrek uit Frankrijk van mij, samen met de oudste en de vier jongsten, lezen, dan zullen jullie zeker inzien hoeveel reden er is om Gods goedheid te loven. Hoewel wij toch niets beter zijn dan de anderen, heeft Hij ons als enigen van de hele familie uitgekozen om hier, in dit gezegend land, in volle vrijheid de prediking van Zijn heilig Woord te mogen horen.

Na het lezen zullen jullie nog een andere reden hebben

om God te prijzen. Hij heeft erbarmen met mij gehad en mij genadig opgeheven uit de diepe afgrond, waarin ik was gevallen. Bovendien heeft Hij mij nog aan de vervolgingen laten ontsnappen, en met mij al mijn kinderen. Tenslotte zullen jullie, ieder op eigen manier, gelegenheid hebben de wijze Voorzienigheid Gods te bewonderen, omdat Hij zich bediend heeft van zulke doeltreffende middelen om jullie allen, te gelegener tijd, te redden uit de verschrikkingen, nog voordat jullie die aan den lijve konden ervaren.

Op deze plaats prijs ik Gods heilige Naam, vanwege alle weldaden die Hij jullie en mij heeft geschonken. Ik spoor jullie aan, lieve kinderen, elke dag van je leven dankbaar te zijn voor Gods goedheid, en je met lichaam en ziel aan Hem te wijden. Dient en looft Hem naar Zijn wil en leert van de kastijdingen, die Hij ons heeft toegebracht. We moeten beseffen dat het de verachting van Zijn Woord is, die de belangrijkste reden vormt van Zijn toorn, en oorzaak van onze verstrooiing. Laten we in de toekomst Zijn straffen voorkomen door ons leven te beteren. Laten we leven in de vreze Gods om eens te sterven in Zijn genade.

Lieve kinderen,

Het was Gods wil dat jullie lieve moeder van deze wereld werd weggenomen nog voordat de meesten van jullie de kans hadden gekregen haar goed te leren kennen. Jullie jongste broertje die, zonder dat hij daar iets aan kon doen, de oorzaak werd van haar dood, had nog niet eens zijn ogen kunnen opslaan. De gedachte kwam toen bij mij op dat jullie wel eens iets zouden willen horen over de moeilijkheden, die zij de laatste jaren van haar leven heeft moeten doorstaan om jullie te helpen. Maar ook over de omstandigheden die ons noodzaakten onze woonplaats Moullé te verlaten om in Mougon te gaan wonen en vervolgens, vanwege de ellendige toestanden die toen een groot deel van de Poitou teisterden, Mougon te verruilen voor Mauzé, de stad waar we door Gods genade op dit moment verblijven.

Ik wil mijn verhaal beginnen met te vertellen dat wij op 14 januari 1663 met elkaar trouwden. Jullie moeder was 19 jaar oud en ik 18. Meteen na ons huwelijk betrokken wij in Moullé, een gemeente in Fressine, een huisje dat mijn vader een aantal jaren voor zijn dood gekocht had. Daar woonden we een paar jaar in alle rust, samen met mijn moeder, die toen nog leefde. Jeugdig en onervaren als wij toen waren, hielp zij ons veel in het huishouden, waarin genoeg te doen was door de verzorging van de vele leerlingen en kostgangers, die vanuit de hele omgeving aan mijn zorgen waren toevertrouwd.

Evenals mijn vader was ik onderwijzer. Ik was hem daarin opgevolgd en erfde ook zijn kleine bezit. Nog tijdens zijn leven had ik al wel eens dienst gedaan als voorlezer in onze kerk, en op zijn sterfbed kon ik hem tot zijn grote voldoening vertellen dat ik tot vaste voorlezer was benoemd. Hij zelf had dit ambt, naast dat van ouderling en scriba van de kerkeraad, meer dan veertig jaar vervuld.

Het viel mij niet mee om alle plichten die ik op mijn schouders had genomen naar behoren te vervullen, maar in Zijn goedheid liet God mij Zijn hulp op allerlei manieren blijken en schonk Hij ons bovendien de eerste vijf jaar van ons huwelijk de hulp van mijn moeder.

Ik zal niet te veel uitweiden over alles wat ons overkwam in de ruim vijftien jaar die wij in ons huis in Moullé doorbrachten, omdat het immers mijn bedoeling was te vertellen waarom wij dat huis moesten verlaten, juist toen wij dachten het wat gemakkelijker te zullen krijgen, na de vele kosten die wij hadden moeten maken.

In 1680 waren jullie met z'n elven en bij het zien opkomen van de storm, die sindsdien in alle hevigheid is losgebarsten, zou dit grote getal ons zeker ongerust hebben gemaakt als wij geen vertrouwen gehad zouden hebben in de goddelijke Voorzienigheid. Maar hoewel wij jullie allen de eerste jaren moesten toevertrouwen aan voedsters - moeder kon jullie niet zelf voeden - nam toch ieder jaar onze welvaart een beetje toe. Met Gods zegen waren wij aan het eind van elk jaar er weer iets beter aan toe dan het jaar tevoren, zodat wij tevreden waren en niet jaloers op anderen hoefden te zijn.

Naast de zorg voor de school oefende ik ook nog het ambt van notaris uit, dat mij in 1670 door de heer van Mougon geschonken was. Begin 1681 echter vaardigde de Koning een decreet uit, waarbij hij alle ambtenaren die van ons geloof waren in hun functie schorste. Dit had een grote uittocht uit onze kerken tot gevolg. Men hoorde over niets anders spreken dan over edicten en decreten, die maakten dat het vrijwel onmogelijk werd ons leven op de oude voet voort te zetten. Het werd noodzakelijk ons huis te verlaten en we zagen in dat de tijd gekomen was om van woonplaats te veranderen, wilden wij tenminste onze school kunnen voortzetten. De leden van onze kerkeraad drongen er bij mij op aan dat ik me in Mougon zou vestigen, en boden me een tractement van 60 *francs* per jaar, als ik mijn functies van voorlezer en scriba zoals vroeger zou voortzetten.

Het viel moeder en mij zwaar het besluit te nemen naar

Mougon te verhuizen vanwege de voorgevoelens die wij hadden over hetgeen ons daar zou overkomen. Tenslotte besloot ik op zoek te gaan naar een woning. De pastoor van het dorp, die toen nog niet zijn boosaardige karakter vertoonde, liet me weten dat hij me een huis wilde verhuren dat toebehoorde aan een vrouw uit zijn kennissenkring. Ik huurde het van hem in februari. Juist echter toen ik op het punt stond onze meubelen naar Mougon over te brengen, gaf die pastoor mij niet alleen te verstaan dat hij niet wilde dat ik het huis zou betrekken, maar begon hij ook, geheel buiten zinnen, tegen mij uit te varen, dat hij mij volledig te gronde zou richten als ik het zou wagen mij in, wat hij zijn dorp noemde, te vestigen. Ik liet me hierdoor intussen niet afschrikken. Een vriend van mij, de heer Magnen, bezat een huis dat leegstond en dat hij mij wel wilde verhuren. Zonder verder uitstel vertrokken we op 13 februari 1681 met jullie allen, met twaalf leerlingen die wij in de kost hadden en met alles wat we verder bezaten daar naartoe.

De volgende vier of vijf maanden brachten we in betrekkelijke rust in Mougon door tot een regiment cavalerie verscheen, waardoor een groot aantal gereformeerde families in de Poitou te gronde zou worden gericht. De cavaleristen werden in verschillende steden en dorpen ingekwartierd, maar alleen bij degenen die van ons geloof waren, en zij vertrokken niet voordat zij hun 'gastheren' volstrekt geruïneerd hadden. De pausgezinden kregen nooit inkwartiering. Dagelijks kon men grote groepen mensen, die tot dan toe ons geloof waren toegedaan, naar de mis zien gaan om onder de inkwartiering uit te komen. Het meest verachtelijke en verbijsterende was wel, dat zeer velen hun geloof al afzworen voordat een cavalerist een voet over de drempel had gezet en zonder dat iemand nog iets te verduren had gehad.

Ik herinner me dat ik er op een dag in Fressine getuige van was dat één enkele cavalerist in minder dan zes uur drie families ertoe bracht hun geloof af te zweren, en dat terwijl hij alleen maar een wandeling maakte vanuit

Vouillé, waar hij ingekwartierd was. Hij had die arme mensen slechts een paar snippers papier hoeven voorhouden, zeggend dat het inkwartieringsbewijzen waren! Dit gemak in het wisselen van geloof had voor degenen, die God in het hart gaf om standvastig te blijven, het gevolg dat hun huis in zeer korte tijd vol zat met cavaleristen. Want wanneer iemand afzwoer stuurde men diens soldaten naar de dichtstbijzijnde buren, en zo groeide dagelijks het aantal cavaleristen bij degenen die bereid waren alles te verliezen om hun geloof te behouden.

Meestal verlieten de soldaten een gemeente pas als zij bij hun gastheren niets meer aantroffen dat ze verkopen konden. Als men niet dagelijks een officier 15 *francs*, een luitenant 9 *francs*, een gewoon soldaat 3 *francs* en de laagste knecht 30 stuivers betaalde, was het hun vaste gewoonte om alle huisraad, paarden, runderen en schapen te verkopen, en zelfs de minste rommel die zij in huis konden vinden te gelde te maken. Verscheidene pausgezinden namen toen de gelegenheid te baat om op een koopje hun stallen te vullen en hun woonkamers te verfraaien met mooie en goede meubelen. De cavaleristen deden namelijk geen enkele moeite 'hun' koopwaar op een behoorlijke manier aan de man te brengen. Ze sleten de spullen aan de eerste de beste die ze wilde hebben, en tegen elke prijs die zij ervoor konden krijgen. Onze buren hadden, nadat zij uit eigen zak sommige cavaleristen acht, anderen vijftien dagen en weer anderen zelfs nog langer hadden moeten onderhouden, zelf niets meer te eten of te verkopen en zagen zich genoodzaakt er vandoor te gaan en 's nachts de vlucht te nemen om aan de woede van die harteloze lieden te ontkomen. Zij moesten zich in de bossen of onder het struikgewas verborgen houden, samen met hun kleine kinderen.

Ik herinner me dat ik, een paar dagen vóór de aankomst van de cavaleristen in onze streek, voor een paar zaken op het kasteel van La Bessière moest zijn. Onderweg kwam ik een arme vrouw tegen, een kennis van mij, die haar huis ontvlucht was met drie kleine kinderen. Eén was nog maar een zuigeling, de twee anderen had zij aan de hand. Ik hield haar staande en vroeg wat er met haar gebeurd was.

Zij was echter zo van streek, dat ze nauwelijks bij machte was iets uit te brengen. Ik begreep dat zij zich verbeeldde nog steeds cavaleristen te horen, die haar op de hielen zaten. Later vernam ik dat zij zich met haar kinderen had weten te redden door zich verschillende nachten in de bossen en op andere plaatsen verborgen te houden.

Eerste bezoek van de dragonders

Wij hadden de bui al een tijd lang in de verte horen rommelen, maar eindelijk barstte hij dan los. Het was op dins-

preuve par toutes sortes de moÿe,
ites les reformez de quitter leur
n et d'aller a la messe.
Degero formoor de met al d
hanáe: gewelddige midd
godwongen ter misse te gaa

dag 22 augustus 1681. Een compagnie cavaleristen onder aanvoering van de heer De la Brique trok ons dorp binnen juist toen de kerk uitging, om een uur of tien 's ochtends. De kerkdeuren waren nog maar net gesloten of we zagen dat op de begraafplaats vóór de kerk her en der cavaleristen verspreid stonden opgesteld. Het was zo'n onheilspellend gezicht, dat het zelfs de dappersten deed sidderen. Kort daarop stuurde men een kwartiermeester naar ons toe met een bevel tot inkwartiering. Nauwelijks binnen legde hij moeder en mij de vraag voor of wij ons wilden 'bekeren', zoals die 'bekeerders' dat altijd plachten uit te drukken. Toen wij antwoordden dat wij dat volstrekt niet van plan waren, verliet hij ons meteen.

Wij waren alleen thuis. Uit voorzorg hadden wij jullie, een paar dagen tevoren, weggebracht. Grootmoeder, bij wie jullie nu allen wonen, was met Jean en Louis naar het kasteel van Grand Breuil gegaan, dat toebehoort aan mevrouw De la Bessière. Anne, Pierre en Elisabeth waren verborgen bij de heer Magnen, in het kasteel van Gascougnolle; Jacques was bij de weduwe van mijn neef Abraham, Charles en Gabriel bij de heer Jean Collon sr.; Jeanne en Marie in Niort, bij onze neef Tuyonnet, en Philémon in Grand Port de Périgné, bij de heer Louis Collon. De enige van onze twaalf kinderen die in de buurt was gebleven, René, toen nog maar zeventien dagen oud, hadden wij toevertrouwd aan de zorgen van een pausgezinde in de buurt. Het was de bedoeling dat diens vrouw hem tot zijn tweede jaar zou voeden.

Nog geen minuut na het vertrek van de kwartiermeester ontvingen wij bezoek van de heer De la Brique zelf. Hij zei me dat als ik hem dagelijks zou betalen, wij minder soldaten in huis zouden krijgen. Toen ik antwoordde dat ik werkelijk geen geld had, bekeek hij de kamers en stallen en vertrok. Kort daarop arriveerden twee cavaleristen, toonden mij hun bewijs van inkwartiering en zetten hun paarden op stal. Daarna bestelden zij een hoeveelheid voedsel die voldoende was voor zes personen gedurende een hele week. Terwijl wij bezig waren het eten klaar te maken, kwamen er nog twee cavaleristen aanrijden die

eveneens hun bewijs toonden en hun paarden naar de stal brachten. Zij hadden die nog niet verlaten of er kwam een vijfde aan. Maar zelfs dat was nog niet genoeg, want er volgden er nog vier. Ontevreden over het hooi, begonnen zij te schelden en te vloeken en gingen met z'n allen de woonkamer binnen. Ze bestelden dingen die in ons hele dorp niet te krijgen waren. Ik bood aan op zoek te gaan naar mensen, die deze zaken in Niort - dat twee mijlen verderop ligt - konden gaan halen. Ze lieten me gaan naar onze roomse buurvrouw, wier huis pal naast het mijne lag en er zelfs door een klein deurtje mee verbonden was. Ik vroeg haar of zij iemand wist die in Niort voor mij etenswaren zou kunnen kopen. Nog vóór zij mij kon antwoorden stonden er al zes soldaten voor de deur, die haar vroegen waar ik woonde. Zij wees hun de weg en zei mij vervolgens dat het duidelijk was dat men - gezien de komst van vijftien cavaleristen - vast besloten was mij klein te krijgen, en dat ik er goed aan zou doen niet naar huis terug te keren. Ongetwijfeld zouden de soldaten mij met geweld willen wegvoeren. De pastoor had er zijn zinnen op gezet mij te gronde te richten. Het ergste wat mij zou kunnen overkomen als ik niet terugging, was het verlies van mijn huisraad.

Ik herinner mij maar al te goed wat met verschillende van mijn buren was gebeurd: zij waren met geweld de kerk in gesleept, en daarna werd gezegd dat ze hun geloof hadden verloochend, hoewel daar geen woord van waar was. Ik zei dus tegen de buurvrouw, dat ik niet de minste zin had terug te keren naar die woestelingen en zonder verdriet mijn hele hebben en houden wilde prijsgeven, maar dat ik moeder, die nog maar nauwelijks hersteld was van het kraambed, niet aan haar lot kon overlaten. De buurvrouw en haar dochters antwoordden dat, als ik mij wilde verschuilen en niet meer naar huis teruggaan, zij moeder niet in de steek zouden laten. Zij beloofden mij plechtig haar vóór het vallen van de avond uit de handen van de soldaten te zullen bevrijden, wat er ook gebeuren zou.

Ik voorzag wel dat een verblijf van ik-weet-niet-hoeveel dagen en nachten in handen van die duivelsbende ondra-

gelijk zou zijn, en daarom besloot ik, toen zij hun belofte nog eens herhaalden, op hun voorstel in te gaan. Eén van de meisjes ging achter het huis kijken, en toen zij niemand zag bracht ze mij in een kleine tuin die bij hun huis hoorde, omsloten door een hoge muur en afgegrendeld, op 30 of 40 pas van hun huis verwijderd. Daar bleef ik achter, opgesloten en vervuld van vrees over moeders lot. Van drie tot acht uur bleef ik daar, maar het duurde een eeuwigheid. Ik verbeeldde mij de stem van moeder te horen, die me verweet haar in de steek te hebben gelaten juist toen ze mij zo nodig had. In werkelijkheid scheelde het niet veel of haar laatste uur had geslagen. Toen de schurken gemerkt hadden dat ik aan hun dwingelandij ontsnapt was, vreesden zij dat moeder hetzelfde zou doen, en één van hen volgde haar naar de ruimte waar zij - zich met moeite op de been houdend - ingrediënten was gaan halen voor hun maaltijd. Hij gaf haar een paar trappen, nam haar mee naar de kamer waar de anderen zaten, en zei hun dat zij goed bewaakt moest worden en warm gehouden. Nadat zij haar in een hoek bij de haard hadden gesmeten, maakten ze een vuur en gooiden daar een massa hout op, alsook een paar meubels. Zij vloekten en misbruikten Gods naam, zoals dat hun gewoonte was, en zeiden dat ze haar zouden verbranden als zij zich niet bekeerde. Het was zo warm bij de haard, dat ze elkaar voortdurend moesten aflossen bij de bewaking. Maar zij gaf niet toe, God in Zijn goedheid steunde haar. Verzwakt als zij toch al was, raakte zij uiteindelijk vrijwel buiten kennis. De buurvrouwen, die binnen waren gekomen, smeekten om haar bij het vuur weg te halen, maar ze kregen dit niet gedaan en misschien zou ze zijn omgekomen als God zich niet over haar zou hebben ontfermd.

De vicaris, die op dat moment in Mougon de afwezige prior verving, was een fatsoenlijk man en een goede vriend van mij. Toen hij hoorde van de barre toestanden in ons huis en de mishandeling van jullie lieve moeder werd hij door medelijden bewogen en kwam haastig naar ons toe. Hij bezwoer de meedogenloze mannen haar niet verder te pijnigen en beloofde, als zij haar aan hem overlieten, haar

te zullen bekeren en vervolgens weer terug te brengen. Zij stemden met tegenzin toe, en de vrouwen namen haar mee en legden haar op een bed. Toen vroegen zij de vicaris, de heer Billon, of ze haar naar een andere kamer mochten brengen, waar ze even alleen kon zijn. Hij stond dit toe met de woorden: 'Ga met haar mee en breng haar weer terug, want ik heb deze mannen beloofd haar niet te verlaten.' Maar de buurvrouwen, in plaats van haar naar die kamer te brengen, namen haar door een achterdeurtje mee naar buiten, brachten haar in hun huis en hielpen haar met grote moeite de hooizolder op, waar zij haar onder een stapel vuil linnengoed verborgen. Toen keerden zij terug naar de arme vicaris en zeiden hem dat zij er vandoor was, ze wisten niet waarheen. Hij antwoordde: 'Ze zijn dus allebei ontsnapt, moge God hen geleiden', en meteen verliet hij het huis door dezelfde achterdeur, zonder afscheid te nemen van de cavaleristen.

Intussen richtten de godslasteraars vernielingen in het huis aan. Zodra ze merkten dat zowel de gastheer als de gastvrouw verdwenen waren, zochten ze in alle hoeken en gaten, en ook in het huis van de buurvrouw dat, zoals ik al zei, met het onze verbonden was. Ze zochten ons overal en klommen zelfs op de hooizolder, waar moeder zich verborgen hield. Maar, God-zij-dank, raakten zij niet aan het wasgoed, waaronder zij lag. Jullie kunnen je haar doodsangst voorstellen!

Bij het vallen van de nacht kwam Jean Dillot. Deze had een deel van de zomer in Bois-Martin doorgebracht, en toen hij hoorde dat de cavaleristen in Mougon waren gearriveerd, liet hij zijn werk in de steek om ons te komen helpen hen te bedienen. Misschien zouden ze hun woede op deze man gekoeld hebben, ware het niet dat hij herkend werd door enkele soldaten, die eerder ingekwartierd waren geweest in het genoemde Bois-Martin. Ze zeiden hem geen kwaad te zullen doen en hielden woord. Zo bracht hij de nacht bij hen door, bediende hen en verschafte hun wat ze vroegen.

Bij het aanbreken van de dag bleek de hele gemeente, in een paar uur tijds, het geloof te hebben afgezworen, uit-

gezonderd vijftien tot twintig families, die voor het grootste deel, net als wij, gevlucht waren zodra ze waren lastiggevallen door de cavaleristen, huis en haard aan hun genade overlatend. Onze 'gasten' waren gedwongen te vertrekken. Om zich schadeloos te stellen verkochten ze onze bedden, kleren, ons linnengoed en vaatwerk - en alles wat we verder bezaten - aan dorpsgenoten, die een dubbeltje betaalden voor wat minstens een gulden waard was. De hele compagnie werd overgeplaatst naar Souché, waar eenzelfde chaos werd aangericht.

Zoals ik al zei hadden de buurvrouwen jullie arme moeder op een hooizolder verborgen onder vuil wasgoed. Tot de nacht viel bleef zij daar liggen. Toen de soldaten waren gaan drinken, klommen de buurmeisjes op de zolder en haalden moeder naar beneden, zonder geluid te maken. Beschermd door het duister, brachten zij haar buiten het dorp naar een klein bos, dat zich uitstrekte langs de weg van Mougon naar Niort. Ik had hun gevraagd haar daarheen te brengen.

Zelf zat ik vier uur lang opgesloten in die tuin, terwijl ik voortdurend cavaleristen hoorde langskomen, die spraken over de ravage in ons huis. Tot driemaal toe was ik bijna uit mijn schuilplaats te voorschijn gekomen, maar de vrouwen hielden me steeds weer tegen. Om het halve uur kwamen ze kijken, terwijl ze deden of ze kruiden zochten. Ze herhaalden hun belofte dat ze jullie lieve moeder niet in de steek zouden laten en zeiden dat ik, als ik me bloot stelde aan de woede van de soldaten, daar later zeker spijt van zou krijgen. God schonk mij het nodige geduld en ik bleef, dodelijk ongerust, in mijn hoekje zitten, totdat tegen de avond één van de buurvrouwen, zogenaamd weer op zoek naar kruiden, mij kwam vertellen hoe moeder uit de handen van de soldaten was gered. Op haar vraag wat ik verder wilde, vroeg ik haar moeder naar dat bos te brengen, wat ze, zoals gezegd, deden. Ook ik begaf me, na voorzichtig de tuin verlaten te hebben, op weg.

Ik verliet Mougon aan de oostzijde en liep er in een boog omheen, uit angst iemand tegen te komen. God wees ons de weg, zodat wij elkaar in het bos vonden, beiden

ontsnapt aan de cavaleristen. Vol ongeduld en doodsbang wachtte zij mij. God lovend om onze bevrijding, vertrokken wij meteen, na onze gidsen bedankt te hebben. Wij bereikten het kasteel van Gascougnolles, zij 't met de grootste moeite, vanwege de zwakke gezondheid van jullie lieve moeder en alle ellende die zij die dag had moeten doorstaan. De heer Magnen, rentmeester van het kasteel, was zo goed ons op te nemen - het was toen ongeveer elf uur. Hij gaf ons een kamer en een bed, maar we deden geen oog dicht. We waren nog vlak bij Mougon en meenden voortdurend de stemmen van de soldaten te horen. Daarom vroegen wij Magnen ons naar Niort te laten brengen, dat niet meer dan twee mijl van Gascougnolles verwijderd ligt. Hij gaf ons zijn paard en een bediende, met wiens hulp wij bij het aanbreken van de dag in die stad aankwamen.

Wij trokken in bij de dames Monestier, die ons hartelijk ontvingen en ons een kamer gaven waar we twee dagen bleven. Toen moest ik moeder alleen laten om grootmoeder te bezoeken, die mèt de kinderen in Grand Breuil zat. Ik bleef er één dag en keerde daarop terug naar Niort. Daarna gingen we weer naar Gascougnolles en daar hoorden we hoe de cavaleristen bij ons hadden huisgehouden, en al onze meubels hadden verkocht. Een paar dagen later vertrok moeder naar Mougon met Anne, Pierre en Elisabeth, en kocht er een deel van onze meubels terug. De rest bleef in handen van de kopers, die ze voor vrijwel niets hadden verkregen en er geen afstand van wilden doen.

Ik had in het geheel geen werk meer en wist niet hoe ik in onze behoeften moest voorzien. Jacques en Gabriel nam ik met mij mee en vertrok eerst naar Grand Breuil, vandaar naar La Rochelle. Veel mensen uit onze omgeving, wanhopig vanwege alles wat de soldaten hun hadden aangedaan, maakten dezelfde reis. Als zij een buitenlands schip vonden, dat hen wilde meenemen, vertrokken ze, sommigen naar Holland, anderen naar Engeland of Ierland, enkelen zelfs naar Carolina. Op die wijze ontkwamen zij aan de vervolgingen. Ikzelf ging naar La Rochelle met hetzelfde doel voor ogen, maar aangezien ik de stad

niet kende, en bovendien mijn gezin zo verspreid was, zag ik geen kans ons vertrek voor te bereiden. Zo keerde ik met de twee oudsten naar Grand Breuil terug en bleef daar tot de wijnoogst voorbij was. Toen, omdat de soldaten inmiddels verder getrokken waren en moeder met drie kinderen naar Mougon was teruggekeerd, ging ook ik terug op verzoek van enkele vrienden, die net als ik zich vleiden met de gedachte, dat de cavaleristen niet meer zouden terugkomen; er waren immers nog maar zo weinig families over, die aan hun geloof waren trouw gebleven.

Ik haalde grootmoeder en bracht jullie allen naar huis. Zelfs enkele kostgangers keerden terug, die ik vóór de komst van de cavaleristen had weggestuurd, en ik trof voorbereidingen om de school weer te openen, onbewust van het ongeluk dat ons wachtte.

Tweede bezoek van de dragonders

Onze rust duurde maar een week of twee. Toen arriveerde de compagnie van de heer Mal-Fontaine in Thorigné, een gemeente grenzend aan de onze. De eerste inkwartiering in Thorigné was niets vergeleken bij deze tweede. Wat die stakkers een maand lang hebben moeten doorstaan, is haast niet voor te stellen. Bijna de hele gemeente - die behoorlijk groot is - hing ons geloof aan, en omdat tijdens de eerste inkwartiering slechts enkelen hadden afgezworen, kwelden de soldaten, opgehitst door de pastoor en anderen, de mensen hier nog heviger dan elders. Toch bleven de meeste inwoners bewonderenswaardig standvastig. Slechts weinigen liepen over; velen lieten hun huis achter in handen van die dieven en van roomse buren, die geen haar beter waren dan de soldaten.

Dezc tweede bezetting van Thorigné en van verscheidene andere dorpen - 'om de resten bijeen te garen', zoals ze zeiden - gaf ons het angstige gevoel, dat ook wij ze nog wel eens te gast zouden kunnen krijgen. We besloten opnieuw weg te trekken uit Mougon, en jullie allen mee te nemen naar Grand Breuil, waar ook deze keer de eigenares, mevrouw De la Bessière, ons onderdak had aangebo-

den. We besloten 's nachts te vertrekken, op de laatste dag van oktober, en ik vroeg één van mijn vrienden mij een paard te lenen om de jongsten te vervoeren. Hij bood mij een sterke muilezel aan, die ik meenam met het oog op het vertrek die nacht. Moeder had het weinige linnengoed dat ons nog restte ingepakt en alles was al vroeg klaar voor het vertrek.

Het is een waar woord: 'De mens wikt, God beschikt'. De Voorzienigheid stond ons niet toe deze tweede keer méér mee te nemen dan de eerste, want op het middaguur van die dag arriveerde de compagnie uit Thorigné in Mougon. Nu was ik de grootste vijand van de pastoor die de soldaten begeleidde, en in de hele gemeente waren er nog maar twee gezinnen die tot onze kerk behoorden. Er verscheen dan ook een groot aantal cavaleristen bij de deuren, die toegang gaven tot onze tuin. Jullie moeder, dodelijk verschrikt, kon niet anders doen dan Marie en Elisabeth op de arm nemen en naar het poortje rennen, dat naar de tuin van onze roomse buren leidde. Zo moest zij andermaal onze hele inboedel achterlaten in handen van die vandalen. De buurvrouwen zagen moeder angstig aan komen rennen met de twee kleintjes, ontdekten het grote aantal soldaten bij onze deur, en, net als de eerste keer, verborgen zij haar onder een stapel vuil wasgoed. De twee kleine meisjes, die in het algemeen behoorlijk lastig waren, hielden zich nu drie uur doodstil. Ze gaven geen kik. En dat was maar goed ook, want de soldaten, bijgestaan door de pastoor, doorzochten eerst alle kamers van ons huis, en toen ze daar niemand hadden gevonden, gingen ze het huis van de buren grondig bekijken, ook daar waar moeder verborgen lag. Hoewel ze overal binnenginnen, raakten ze niets aan, en tenslotte keerden ze naar ons huis terug. Daar troffen ze Pierre aan, die huilend om zijn moeder riep. Eén van de ellendelingen nam het kind op, dat nog maar vier jaar oud was, en smeet het door de kamer. Pierre kwam er nog redelijk goed af en rende doodsbang het huis uit. Hij verborg zich in de tuin onder de struiken. Als een vrouw uit de buurt hem niet had gezien en meegenomen, zou hij daar de hele nacht zijn gebleven.

Toen de cavaleristen verschenen, was grootmoeder bezig de oven op te stoken om brood te gaan bakken. Ze vluchtte weg, verborg zich bij de buren en wist van daaruit drie of vier van jullie, die over straat zwierven, op te pikken. De soldaten zagen onze bagage ingepakt staan. Wat ze nodig hadden namen ze mee; de rest, mèt ons vaatwerk, onze bedden en kleren, brachten ze naar een zekere La Fontaine-Banlier, die kort tevoren rooms geworden was, en ruilden alles in voor wijn. Dronken vernielden ze onze meubels. Toen alles op was vertrokken ze, op twee na, die op instigatie van de pastoor zich door de smid zware ijzeren hamers lieten brengen, waarmee zij al onze bezittingen kort en klein sloegen, tot er niets bruikbaars meer over was. Ze namen het deeg uit de broodkist, bakten er brood van voor hun avondeten en sloegen de kist in honderd stukken. Hetzelfde gebeurde met onze kasten, onze tafels en zeven grote, ijzeren ledikanten. De pastoor, wild van woede, dwong de soldaten ook deuren en vensters te vernielen om mij op die manier te verhinderen ooit weer terug te keren. Zo werden die nacht 35 ramen en deuren kapot geslagen. Een mooi buffet, dat op een zolderkamer was opgeborgen en had toebehoord aan wijlen dominee De la Blanchière, werd ook geheel vernield. En zo bleef ons huis als een ruïne achter, open aan alle kanten. Het kon pas na maanden weer bewoond worden, nadat alle deuren en vensters waren vernieuwd, wat 40 tot 50 daalders heeft gekost.

Intussen zat moeder op die zolder en kon alle hamerslagen en vloeken van die ongelukkigen ruimschoots horen, want zij was slechts door een dunne tussenmuur van hen gescheiden. Toen het avond geworden was en zij het huis met de twee kleintjes wilde verlaten, moest ze uit het raam klimmen, onderwijl goed uitkijkend om niet opgemerkt te worden door de soldaten en anderen, die ons huis als kroeg beschouwden. Men hielp haar naar beneden, waarna de kinderen in haar armen werden geworpen. God-zij-dank deden zij zich in het geheel geen pijn. Zo wist zij weg te vluchten uit de nabijheid van de cavaleristen en zij begaf zich met de kinderen naar de voedster van de jongste, die

pas drie maanden oud was. Sinds een week was hij ernstig ziek, maar jullie lieve moeder had maar net tijd om hem een zoen te geven en hem in de hoede van God en de voedster aan te bevelen. Toen ging ze door naar het huis van onze dominee, de heer Champion, om te vragen of hij iets van mij vernomen had.

Want, zoals ik al zei, ik was de hele dag weggeweest, op zoek naar een rijdier voor ons vertrek in die nacht. Samen met Dillot, die ons vergezellen zou, was ik pas laat in Mougon aangekomen. Hij had niets gehoord over de komst van de cavaleristen, maar bij het begin van het dorp zag ik er al één staan, die bezig was zijn paard te drinken te geven. Vloekend vroeg hij mij of ik rooms was, waarop ik antwoordde: 'ja, God-zij-dank'. Hij vroeg me verder niets meer en liet me gaan. De zoon van de heer De la Chabossière, die bij hem stond, ging me achterna en fluisterde me toe wat ze bij ons hadden uitgehaald. Hij raadde me aan het dorp niet binnen te gaan. Ik geloofde hem, steeg af, gaf hem de teugels over en vroeg hem, het dier naar dominee Champion te brengen, die buiten het dorp woonde. Hierop begaf ik me samen met Dillot in de veilige duisternis naar de min van onze jongste. Daar hoorde ik dat moeder ten tweede male ontsnapt was aan de handen van de cavaleristen, en net het huis had verlaten op weg naar dominee Champion. Ik smeekte de voedster, goed voor jullie broertje te zorgen, kuste hem en beval hem Gode aan. Zes uur later, om middernacht, stierf hij.

De pastoor was van blinde woede jegens mij vervuld, en toen hij de volgende dag, 1 november, de dood van dit kleine schepsel vernam, dreef hij het zover, dat hij de man van de voedster wilde dwingen het lichaampje voor de honden te werpen. Maar deze man, hoewel rooms, toonde zich even christelijk als de priester barbaars was, en wilde er niet van weten. Hij bracht het onschuldige lichaampje naar dominee Champion, die de goedheid had het 's avonds te doen begraven op onze begraafplaats te Mougon. Pas vier dagen later hoorden we dat ons kind was gestorven.

Ik was, zoals gezegd, naar dominee Champignon gegaan waar ik moeder aantrof met Marie en Elisabeth. Ze was een beetje bekomen van de schrik maar wilde zo snel mogelijk vertrekken. Ik stuurde Dillot met een ander naar het dorp om jullie te gaan zoeken. Toen ze jullie gevonden hadden lieten ze Louis èn Madelon met grootmoeder achter bij één van onze buren die zijn geloof had afgezworen. De twee oudsten brachten ze mee, met Pierre, en we vertrokken onmiddellijk. De hele nacht gingen we verder, met één rijdier voor vier personen, te weten moeder, die Elisabeth in haar armen hield, en Pierre en Marie, ieder in een houten kuip, die ik voor de reis had aangeschaft. De twee grootsten en ikzelf gingen te voet.

Om middernacht rustten wij een moment in een boerderij van één van mijn vrienden, en nadat de kleintjes wat geslapen hadden gingen we verder naar het kasteel Grand Breuil. Daar kwam ons hele gezin weer bijeen. Dillot haalde jullie stuk voor stuk op, ook grootmoeder, zodat, Godzij-dank, onze hele familie uit de handen van die barbaren werd gered.

Gabriel keerde als laatste bij ons terug. Zes weken was hij bij mevrouw De la Bessière gebleven. Toen ik hem kwam halen was het land rondom Pré overstroomd. Hij zat achter mij op het paard, gleed eraf, kon er niet meer op komen en moest een flink end tot zijn knieën door het water waden, terwijl hij de staart van het paard vasthield. Een nat pak was gelukkig het enige wat hij er van overhield.

Er ging geen week voorbij zonder dat we nieuws kregen over Mougon en omgeving, uit de mond van mensen die net als wij gevlucht waren. De wreedheden gingen gewoon door. Er werd niet meer gepraat over inkwartiering, de cavaleristen gingen zonder papieren binnen bij de mensen die standvastig waren gebleven in het geloof, en namen en stalen alles wat ze aantroffen. Veel roomsen, en zelfs kortelings 'bekeerden' kochten van de soldaten meubels, die op z'n minst twintig maal méér waard waren dan ze ervoor betaalden. Van alles wat de cavaleristen in ons huis vonden bijvoorbeeld, hielden ze alleen wat linnengoed

voor zichzelf, de rest brachten ze naar genoemde Banlier, die hun er slechts een paar liter wijn voor teruggaf!

Toen ik hoorde dat onze meubels bij deze man waren, dacht ik ze nog wel terug te zullen krijgen. Ik had zijn oudste dochter in de kost gehad, en daar was nog niet voor betaald. Maar ik had me vergist, want toen ik later bij hem kwam om erover te praten, bleek dat we niet alleen onze meubels kwijt waren maar ook het school- en pensiongeld voor zijn dochter. De ellendeling heeft er nooit een cent van betaald. Zijn vrouw en dochter droegen, zichtbaar voor het hele dorp, de kleren van jullie lieve moeder en de twee oudsten. Voor de wijn die hij aan de cavaleristen gaf, die onze meubels kapot sloegen, kreeg hij minstens 40, 50 *francs* aan waarde terug. Ook enkele andere buren wisten spullen van ons te bemachtigen. Ik wil hen niet met name noemen. Lang zullen ze niet genieten van wat ze op deze wijze hebben verworven.

En hoewel we Mougon verlieten onder de omstandigheden die ik net heb vermeld, hadden we toch alle reden om God te loven om Zijn goedheid, want we kregen alles wat we nodig hadden. Op kasteel Grand Breuil was volop koren, wijn en hout, dat toebehoorde aan mevrouw De la Bessière. Toen deze edelmoedige vrouw hoorde, dat ik ten tweede male met mijn hele gezin toevlucht had gezocht in haar huis, stuurde ze mij de sleutels van de graanschuren en de kelders, om er te halen wat we nodig hadden.

In midden-Poitou verstreek de maand november zoals de vorige; men ging door met het beroven en bestelen van onze geloofsgenoten. Begin december maakten de troepen zich op om in het westen van de Poitou hetzelfde te gaan doen als eerder in het oosten en het centrum: vernielen en verwoesten. Maar dit werd hun verhinderd. De Koning gaf hun het bevel zich terug te trekken en dat deden ze, tot groot verdriet van hen die hun huizen nog niet hadden kunnen volstouwen met wat wij hadden moeten achterlaten. Eind december begonnen wij aan terugkeer te denken, want op het kasteel hadden wij in het geheel niets te doen. Toch trok het ons weinig aan naar Mougon terug te keren gezien de ellendige ervaringen tijdens de negen

maanden dat we er woonden.

In die dagen werd mij vanuit Mauzé door de heren van de kerkeraad gevraagd, daar ter plaatse de kinderen van onze kerk te onderwijzen. Er was toen geen schoolmeester van ons geloof meer beschikbaar, omdat de vorige enkele maanden eerder zijn geloof had afgezworen tijdens de vervolgingen onder leiding van de heer Demuin, intendant van Rochefort en Aunis. We aarzelden lang of we ons in Mauzé moesten vestigen, want hoewel we bijzonder weinig zin hadden om weer naar Mougon terug te gaan, waar we zoveel ellende hadden beleefd, was er toch veel dat ons daar bond. We hadden talloze vrienden in die uitgestrekte kerkelijke gemeente, vooral onder hen die, ondanks het geweld van soldaten en priesters, toch trouw waren gebleven aan hun geloof en die inmiddels waren teruggekeerd naar hun huizen. Daar kwam bij dat ik van jongs af aan de eer had gehad voorlezer te zijn en ook registers van doop, huwelijk en begrafenis had mogen bijhouden. Bovendien was ik bijna twintig jaar voorzanger geweest. In Mauzé daarentegen kenden we bijna niemand, behalve Pierre Burjaud en Jean Jousseaume, heer van Revêtison, wier kinderen ik enkele jaren eerder in Mougon en Moullé als leerlingen had gehad. Deze mensen wisten ons uiteindelijk over te halen het eervolle aanbod om naar Mauzé te komen te aanvaarden. En zo besloten we, na God om leiding te hebben gebeden, naar deze stad te trekken. Drie volle maanden hadden we in Grand Breuil vertoefd, toen verhuisden we met het hele gezin naar een woning die Breuil de Mauzé heette en die toebehoorde aan de heer De Ranques. Dat was op 31 januari 1682.

Dood van Elisabeth Fourestier, eerste vrouw van Migault

De eerste week al in Mauzé hadden we leerlingen, en na een paar dagen kwamen de kostgangertjes, die ik had moeten wegsturen, terug om hun studie voort te zetten. Zo hadden we eindelijk weer werk, en we hoefden Mougon niet tezeer te betreuren. We kregen veel vrienden in het stadje en verdienden voldoende om ons grote gezin te on-

derhouden. Alle reden dus om tevreden te zijn. Voorspoed begeleidde ons tot aan de dood van jullie lieve moeder. Ze had in haar laatste jaren veel zorgen gekend, maar God wilde haar daarvan verlossen en riep haar tot Zich.

28 februari 1683 stierf zij. Een week eerder, op 21 februari, was de kleine Olivier geboren. De bevalling verliep voorspoedig, maar een etmaal later kreeg ze hevige koorts, die haar niet meer verliet. Het grootste deel van die trieste week was ze buiten bewustzijn. Ik zat bijna steeds bij haar bed en als ze even bijkwam greep ze mijn hand en drukte die. De tweede dag van haar ziekte, terwijl ze mijn hand vasthield, vroeg ik haar of ze me iets wilde zeggen. Ze antwoordde: 'Ik ga dood, lieve vriend, zorg goed voor de kinderen'. Dat was alles. Een ander moment vroeg ik haar of ze haar kind niet wilde zien. 'Breng hem maar hier', zei zij. Ik deed dat, ze strekte haar verzwakte armen uit, pakte hem vast, keek een tijdje naar hem en zei: 'God zegene je, mijn kind'. Toen gaf ze hem weer aan mij terug. Als ze mij hoorde snikken troostte ze me. Haar geloof in Gods barmhartigheid was zo groot, dat ze allen die met haar praatten wist te bemoedigen. Onze dierbare dominee De la Forest en zijn zuster bezochten haar ook regelmatig. Zij lieten haar niet in de steek vóór God haar uit de wereld had teruggehaald.

Het is me onmogelijk, jullie deze korte tijd van ziekte, de droeve dood en de scheiding te beschrijven. Mijn ogen en mijn hart laten dit niet toe. Ik volsta ermee te zeggen dat jullie kinderen zijn van een godvrezende moeder, die vanaf haar vroegste jeugd het lezen van de Heilige Schrift boven alles stelde. Ze hield ook bijzonder veel van de 'Geschiedenis van de martelaren', die ze in haar vrije uren las, evenals 'Vertroostingen van de gelovige ziel tegen de verschrikkingen van de dood'.[1] Ook onze psalmen waren haar zeer dierbaar. In het tweede jaar van ons huwelijk had ik haar de melodieën geleerd. Zelfs 's nachts, in haar slaap, kon het gebeuren dat ze enkele regels zong, of zelfs hele verzen. Ik herinner me dat ik haar, in de tweede of derde nacht van haar dodelijke ziekte, ondanks de diepe verdoving waarin ze was gezonken, vrij hoorbaar met ster-

Rochelle pillée et saccagée par les ...gons.

Rochel aant wroeden der drag... ders overgegeven en geplon...

vende stem deze verzen van Psalm 47 hoorde zingen:

'Zingt des Hoogsten eer,
buigt u voor Hem neer.
Alles ducht zijn kracht,
alles vreest zijn macht.
Zijne Majesteit
maakt....'[2]

Toen hield ze op. Ik maakte haar wakker en vroeg haar snikkend om door te gaan. Ze vroeg: 'Wat wil je, lieve vriend?' Ik zei: 'Je zong daarnet, liefste, maar je maakte het vers niet af'. Ze vroeg me te herhalen wat ze gezongen

had, en met een glimlach dommelde ze weer in.

Lieve kinderen, ik kan jullie niet genoeg zeggen: Probeer op haar te lijken. Besef dat, wil je ooit in Gods genade sterven, je in vreze voor Hem geleefd moet hebben. Ik, jullie vader en beste vriend, wens jullie dit toe vanuit het diepst van mijn hart.

Mauzé, april 1683.

Als Gods Voorzienigheid ons in alle rust onze werkzaamheden in Mauzé had laten verrichten, zou dit verslag hier misschien geëindigd zijn. Maar Hij heeft in Zijn goedheid en wijsheid anders beslist, terwijl Hij niet ophield voor ons arme gezin te zorgen. Om ons in volle vrijheid de prediking van Zijn Heilig Woord te laten horen, nam Hij ons als het ware in Zijn hand en redde ons uit de afgrond van het kwaad dat het Franse Koninkrijk teisterde en nog teistert. De Koning heeft het Edict van Nantes herroepen en ons daarmee de uitoefening van onze godsdienst ontzegd. Een deel van mijn ongeluk, mijn smart en ellende sinds moeders dood, heb ik voor jullie op schrift gesteld om jullie te laten zien hoe dankbaar we God moeten zijn dat wij hier, in deze grote stad Amsterdam, in vrede mogen leven, na zoveel jaren van wrede achtervolgingen, waaraan in ons vaderland onze godsdienst wordt blootgesteld. Omdat enkelen van jullie ver weg wonen, en anderen nog jong zijn, wil dit verslag jullie in herinnering brengen, hoezeer God ons allen tezamen en ieder persoonlijk Zijn genade heeft geschonken; als tenminste jullie de moeite nemen er aandacht aan te schenken, en als God ons weer bijeen wil brengen, hetzij in dit gezegend land, hetzij elders.

Nieuwe vervolgingen

Ik neem de draad van mijn verhaal weer op. De dood van jullie lieve moeder betekende het begin van mijn ellende en was een voorbode van mijn ongeluk. God nam haar tot Zich tijdens een kort moment van rust gedurende ons verblijf in Mauzé. Zij had in harmonie geleefd met allen om haar heen. Haar dood was het einde van de vrede die ik in Frankrijk heb gekend.

Ongeveer een maand na ons droevig scheiden vaardigde de Koning een decreet uit, waarbij het aan iedere schoolmeester van ons geloof verboden werd leerlingen bij zich

aan huis te hebben. Op een ander moment zou deze slag heel hard zijn aangekomen, aangezien het hier ging om onze belangrijkste bron van inkomsten; hierdoor konden wij in ons onderhoud voorzien. Maar in mijn verdriet drong het nauwelijks tot mij door. Toch hield ik veel van de kinderen die aan mijn zorgen waren toevertrouwd. Onze geliefde dominee De la Forest, die me het slechte nieuws kwam brengen, spoorde me aan het te aanvaarden als een door God opgelegde beproeving. We bespraken samen wat te doen, en besloten te gehoorzamen. De volgende dag bracht ik mijn leerlingen - het waren er op dat moment zes - onder bij drie gezinnen in de buurt en wachtte af tot ik bericht kreeg van hun vaders, van wie sommigen ver weg woonden. Na enkele dagen kwamen dezen hun kinderen opzoeken. Ze stemden in met de families waar ik ze had ondergebracht, en ik ging door met hen te onderwijzen. Alles bleef zoveel mogelijk bij het oude.

Een andere geschiedenis vond enkele maanden later plaats. De roomse schoolmeester, die zoals ik zei ons geloof had afgezworen, bracht bij de rechter van Mauzé de beschuldiging tegen mij in, dat ik in strijd met het koninklijk besluit zou handelen, omdat ik mijn leerlingen psalmen liet zingen en hun de eerste beginselen van de muziek leerde. Hij wilde mij dwingen uitsluitend lezen, schrijven en rekenen te onderwijzen. Ik gaf gehoor aan de oproep om te verschijnen en, nadat we beiden gehoord waren, besloot de rechter tot een nader onderzoek. Terwijl de heer Barbolin - zo heette hij - hiermee bezig was, stelde onze kerkeraad, die zich hevig voor deze zaak interesseerde, een schrijven op, dat zowel aan de procureur-fiscaal, als aan de rechter, als aan mij werd overhandigd. Hierin verklaarde de kerkeraad mijn partij te kiezen en verzocht de zaak voor de staatsraad te brengen, aangezien de rechter van Mauzé in deze niet bevoegd was. Na deze verklaring hoorden we niets meer van de zaak, en de pastoor van Mauzé, op wiens instigatie Barbolin handelde, zag zich ditmaal het plezier ontnomen waar hij van dag tot dag op uit was, namelijk getuige te zijn van de geleidelijke vernietiging van onze eredienst.

Enige tijd later gingen er geruchten over dragonders, die de Koning naar de Poitou zou hebben gestuurd, enkel en alleen om de paar families, die nog over waren na de ravage van 1681, te gronde te richten. In die dagen hoorde men ook spreken over de willekeur van de gerechtshoven en van provinciale intendanten, die opdracht hadden in laatste instantie recht te spreken over onze kerken, als die ergens van beschuldigd waren. Het werd spoedig duidelijk dat aanklagen gelijk stond met veroordelen. Waar men dat maar wenste werden aanklachten verzonnen, en onze erediensten werden vrijwel overal verboden, niet alleen in de Poitou, maar in het hele land, hetzij door een gerechtshof hetzij door een intendant. Er bleven slechts enkele kerkgebouwen voor de eredienst beschikbaar, en maar een paar predikanten om daarin voor te gaan.

Wij hadden in Mauzé het geluk om onze kerk overeind te houden, en onze dierbare predikant bleef bij ons tot vlak voor de herroeping van het Edict van Nantes. Het gevolg was dat bijna een jaar lang er zoveel mensen in Mauzé ter kerke gingen, dat het ons onmogelijk was, iedereen te kennen, welke voorzorgsmaatregelen we ook namen bij het uitgeven van de loodjes voor de viering van het Avondmaal.[3]

De meesten van jullie zullen zich nog herinneren hoe iedere zaterdagavond ons huis vol was met mensen die er de nacht kwamen doorbrengen; en niet alleen bij ons maar ook bij anderen. Bovendien sliepen velen in logementen, die talrijk waren maar dan alle volzaten. Soms sliepen er mensen in de open lucht omdat ze nergens onderdak konden vinden. Al dezen kwamen uit gemeenten waar de diensten verboden waren; zelfs kwamen er helemaal uit Poitiers en Bordeaux om vertroost te worden in onze kerkdiensten, die als door een wonder nog steeds konden worden gehouden.

Om ons gedurende die laatste jaren te beschermen bediende God zich van de hertogin van Brunsvich Lunebourg en Zell. Deze vrome prinses was onze kerk altijd zeer toegedaan geweest. Hier was ze geboren en gedoopt, evenals haar broer, de markies D'Olbreuse, en dat vergat

ze nooit. Dominee De la Forest hield haar regelmatig op de hoogte van de ellende die men ons aandeed. Hare Hoogheid van haar kant liet niet af het hof tot matiging op te roepen, en zij had zelfs de goedheid bij de Koning voorspraak voor ons te doen. En zo gebruikte God deze en andere middelen, die Hij goed achtte, om ons te sparen tijdens de stormen die in twee à drie jaar tijds alle kerken uit onze omgeving wegvaagden.

In het laatste jaar, en vooral de laatste vier maanden vóór de herroeping van het Edict van Nantes, werd het alleruiterste van onze krachten gevergd. Verschillende malen moest dominee De la Forest mee met de intendant, hetzij naar La Rochelle, hetzij naar Rochefort. Soms ging hij met enkele ouderlingen, soms met de hele kerkeraad, waarvan ik de eer had deel uit te maken. Het doel hiervan was aan al de mensen die, zoals ik al zei, van heinde en ver kwamen, de troost van Gods Woord te ontnemen door de kerk van Mauzé te sluiten.

Ik zal niet schrijven over alle reizen die we moesten maken en alle aanvallen die we moesten afslaan. Ik vertel hier niet over de ellende in het algemeen maar alleen over wat mijzelf is overkomen. Ik merk slechts op dat tijdens de laatste tocht van dominee De la Forest naar Rochefort in gezelschap van de intendant, die hem zelf tien dagen eerder in Mauzé was komen halen - de dominee had toen alleen Gabriel bij zich om hem te dienen - de rampzalige slag plaats vond, die fataal werd voor Mauzé. Toen namelijk voltooiden de dragonders het jammerlijke werk dat de heer Demuin, intendant van Aunis, in 1681 was begonnen. Alleen zij, die alles in de steek lieten, werden gespaard voor de verschrikkingen.

Derde bezoek van de dragonders.

God-zij-dank was ik hun vóór geweest. Een maand eerder had ik alle leerlingen naar huis gestuurd. Het waren er toen meer dan twintig, die, zoals ik al opmerkte, bij verschillende families gehuisvest waren. Hun aantal was gegroeid naarmate in steden en dorpen in de buurt de gods-

dienstoefeningen waren verboden. Want zodra dat gebeurde moesten de schoolmeesters hun lessen staken. Doordat de leerlingen weg waren kon ik voorbereidingen treffen om te vertrekken, meteen als de dragonders zouden binnen vallen. Jullie allen had ik uit huis gedaan. Grootmoeder had onderdak gevonden bij de schoonvader van de markies D'Olbreuse; Anne was met de twee kleintjes bij de markies zelf; Jeanneton, Pierrot en Marie waren al eerder vertrokken naar mensen, die zelf hadden aangeboden hen te verbergen zodra de storm zou opsteken. Jacques maakte in St-Maixent juist zijn tweede leerjaar af, toen de dragonders daar aankwamen. Hoewel de poorten van de stad dag en nacht bewaakt werden, opdat geen van onze geloofsgenoten zou kunnen ontsnappen, wist hij toch aan de soldaten te ontkomen. Zijn meester had hem aangeraden, indien mogelijk, te vluchten. Tien dagen vóór de komst van de dragonders kwam hij in Mauzé aan en ik stuurde hem meteen door naar de heer De Chaban. Jean zond ik naar de heer De Gajemond in Melle, en zo was ik alleen op het moment dat de dragonders in Mauzé aankwamen, op zondag 23 september 1685.

Met een drietal vluchtelingen uit de Poitou was ik thuis, toen ik het rumoer van de komst van die barbaren hoorde. Terstond ging ik er vandoor en liet alles achter. Een deel van het huisraad had ik al eerder verborgen bij roomse buren en bij mensen die vijf jaar eerder tot dat geloof waren overgegaan. Ook had ik wat spullen gebracht bij dominee De la Forest, menend dat zijn huis wel voor inkwartiering gespaard zou blijven, want ik had nooit gehoord dat soldaten introkken bij een dominee of bij iemand van adel. Enkele voorwerpen had ik verstopt onder stenen bij de voordeur en bedekt met klimop. Later, toen de dragonders verdwenen waren, bleek dat wat onder de bladeren lag het best bewaard was gebleven, en dat verloren was gegaan wat ik met de meeste zorg had verborgen. Direct bij aankomst van de dragonders trokken de officieren in bij dominee De la Forest en plunderden zijn huis. Ons huis werd evenmin gespaard, slechts de muren bleven staan. Al het andere werd vernield of verkocht, waarbij, naar ik later

hoorde, ook buren zich niet onbetuigd lieten.

Ons kerkgebouw werd eveneens geplunderd. Dank zij de goddelijke Voorzienigheid hadden wij onze kerkboeken verborgen en ook de stukken, die betrekking hadden op ons recht kerk te houden, verder enkele papieren inzake legaten en schenkingen door de heren van Mauzé - waaruit de dominee betaald werd -, alsook de kerkeraadsboeken met de acten van doop, huwelijk en begrafenis. Dit alles was toevertrouwd aan de heer en mevrouw D'Olbreuse, en het bleef ook na hun vertrek uit Frankrijk in hun huis in een metalen kist opgeborgen. Ik was de enige die wist wat er in die kist verborgen zat. Mijn plannen om het land te verlaten maakten het mij op een gegeven moment onmogelijk om verder zorg te dragen voor deze boeken en papieren. Enkele dagen vóór mijn vertrek keek ik alles nog eens na en vertrouwde het geheim toe aan de oudste dochter van de heer Galaudet, rentmeester van Olbreuse. In haar aanwezigheid stopte ik alle boeken en papieren mèt de bijbel weer in de metalen koffer, sloot deze af en gaf haar de sleutel. Ik smeekte haar in de naam van God dit alles te bewaren en niemand te zeggen wat er in de kist zat. Het meisje beloofde mij, bij alles wat haar dierbaar was, te doen wat ik haar gevraagd hàd.

Omzwervingen

Ik keer weer terug naar waar ik was gebleven. Zodra de dragonders arriveerden, verliet ik het huis in gezelschap van één van de drie personen die bij mij waren. Om de stad te verlaten slopen wij door droge sloten tot voorbij de kerk van Amilly. Wij kwamen enkele vrouwen en meisjes tegen, die net als wij op de vlucht waren. In de nacht liepen we naar het kasteel van Marsais waar we twee dagen bleven. Daarna trokken we verder naar de heer De Puy-Arnault voor twee of drie dagen, en het was daar dat we hoorden dat, vooral in de provincie Poitou, de dragonders ook bij de adel werden ingekwartierd. Een vriend van de heer De Puy-Arnault - een pausgezinde uit St-Jean - liet hem in het geheim weten, dat hij zijn meest kostbare voor-

werpen elders moest zien onder te brengen. Dit bericht dwong mij om Marie met een roomse voerman mee naar La Laigne te sturen. Zelf nam ik Jeanneton en Pierrot mee; ik kon niet langer blijven bij de heer De Puy-Arnault, die, zodra hij het nieuws had gehoord, voorbereidingen trof om zelf onder te duiken. Ik keerde terug naar Olbreuse met de beide kinderen, maar omdat jullie daar al met z'n vieren waren - Philémon meegerekend, die er al twee jaar woonde - kon ik er niet blijven met deze twee. Dus nam ik de volgende dag, 1 oktober, Jeanneton en Pierrot mee naar één van mijn vrienden in de Poitou, die zo goed was hen die hele maand bij zich te houden. Ikzelf zwierf rond van de ene vriend naar de andere, en durfde me overdag nauwelijks te vertonen. Op iedere plaats bleef ik hoogstens twee nachten. Bijna overal liepen dragonders rond, die dagelijks langskwamen bij mensen, die ze ervan verdachten hulp te bieden aan hen, die standvastig bleven in het geloof. De angst, die het hele gereformeerde volk bevangen had, was zo groot dat de ene broer het niet waagde de andere thuis te ontvangen. Mijn eigen broer, die meteen bij de komst van de dragonders tezamen met zijn vrouw door de knieën was gegaan en bij wie ik gedurende mijn omzwervingen drie dagen verbleef, was nog steeds - maar nu terwille van mij - doodsbang voor hen. De jongen, die tegelijk met mij ons huis was ontvlucht, verliet me die hele maand niet. Het was Pierre Rousset, die ik vier jaar lang als leerling had gehad. Hij was aan me gehecht, en ik aan hem.

Begin november keerde ik terug naar Olbreuse en verborg me daar acht dagen lang. Toen ging ik naar La Laigne en vandaar bracht ik grootmoeder en Marie naar Grève, naar dokter De la Sauzay Micou. Marie had een hoofdwond die verzorgd moest worden. Ze bleven daar een week, en ik ging die dagen 's nachts terug naar Mauzé om mijn vrienden op te zoeken. Overal ontving men mij hartelijk, als ik maar in het donker kwam en verder niemand mij zag. Toen de wond van Marie genezen was bracht ik haar en grootmoeder terug naar hun toevluchtsoord in La Laigne. De rest van de maand bracht ik door

in de Poitou bij verschillende vrienden, die onder de druk van de vervolgingen hun geloof helaas hadden afgezworen.

Begin december moest ik Jeanneton en Pierrot weghalen uit de boerderij waar ze verbleven; men durfde hen niet langer te verbergen. We keerden samen terug naar Olbreuse. Daar overnachtten we en de volgende dag bracht ik hen beiden naar de heer De Marsay. Ze werden echter drie dagen later weer teruggestuurd naar Olbreuse, waardoor ik in de grootste moeilijkheden kwam. Ik wist niet waar ik heen moest gaan en evenmin waar Jeanneton en Pierrot konden worden ondergebracht. Als niet Bertrande, een roomse vrouw, wier broer ik vroeger eens een dienst had bewezen, Jeanneton een week lang had willen verbergen, zou ik niet geweten hebben wat ik moest doen. Na die week stuurde ik haar met een pausgezinde mee naar een familielid in Croisette, vlak bij Niort. Daar bleef ze veertien dagen. Zij had er best langer mogen blijven, als niet een buurman de dragonders had gewaarschuwd dat ze daar ondergedoken zat vanwege het geloof. Twee soldaten doorzochten het hele huis, en toen ze haar niet vonden vernielden ze het nodige en overlaadden die arme mensen de hele nacht met grofheden. Toen de ochtend was aangebroken gingen ze Jeanneton buiten zoeken en ze vonden haar onder stro verborgen naast de stal. Ze had de nacht doorgebracht in een bosje, een paar honderd meter verderop, en bij het aanbreken van de dag had ze zich, uit angst ontdekt te worden, in het stro verstopt. De dragonders trokken haar eruit, schokten haar diep met hun lasterlijke taal en namen haar het weinige geld, dat ze bij zich had, af. Toen sleepten ze haar mee naar de pastoor van de parochie. Dit is de plaats om God te loven voor haar standvastigheid. Zij heeft de afzwering, die de pastoor voor haar neerschreef, niet willen tekenen, hoewel de twee cavaleristen, die haar begeleidden, haar veel pijn deden. Om van haar en de dragonders af te zijn, schreef de pastoor op de zogenaamde acte van afzwering, dat zij niet kon schrijven, hoewel zij duidelijk uitsprak dat zij best kòn maar niet wilde tekenen.

Twee dagen later liet zij zich naar Olbreuse brengen, naar dat heel bijzondere toevluchtsoord voor jullie en voor mij, waar ik die dagen samen met Pierrot gebivakkeerd had. De heer D'Olbreuse had de goedheid om aan mensen die mij daar ineens zagen verschijnen te zeggen, dat hij mij in dienst had en me volstrekt niet kon missen. In werkelijkheid was het eerder dat hij medelijden met me had vanwege het harde leven dat ik drie maanden lang had moeten doorstaan - steeds vluchtend van schuilplaats naar schuilplaats, nooit overdag reizend maar alleen 's nachts om me aan het oog van dragonders, priesters en roomsen, die me slecht gezind waren, te onttrekken. Bovendien wist hij maar al te goed dat hij, na God, de enige was die mij kon beschermen. Deze menslievende helper was niet alleen een steun en toeverlaat voor mij en voor jullie, maar voor iedereen die hem tijdens de vervolgingen om hulp en onderdak kwam vragen, waar men ook vandaan kwam. Zijn hulpvaardigheid en die van zijn echtgenote waren onnavolgbaar. Nooit weigerden ze iemand een plaatsje in hun huis ter bescherming tegen het noodweer dat alom woedde. Voor een klein aantal inwoners van Mauzé vormde hun huis wel in 't bijzonder een toevluchtsoord. Dezen bleven er zolang ze wilden, en bovendien kregen ze - gelijk al degenen die in het kasteel ondergedoken waren - alles wat nodig was voor hun levensonderhoud. De kamers, de graanzolders, ja zelfs de dorsschuren zaten vol mensen van alle rang en stand, uit de provincies Saintonge, Aunis en Poitou. Hoewel er dagelijks gewaarschuwd werd dat de dragonders zouden komen kijken of er geen mensen bij hen verborgen waren, bleven de heer D'Olbreuse en zijn echtgenote aan iedereen onderdak bieden. De heer en mevrouw De la Laigne deden nauwelijks voor hen onder. Ook zij hadden drie maanden lang hun huis vol met mensen, die overal vandaan gekomen waren, op de vlucht voor de vervolgingen. Zij allen werden hier op vrijwel dezelfde wijze opgevangen.

Alle adel die onze godsdienst was toegedaan, zowel in de provincies Aunis en Poitou als in Saintonge, werd verpletterd door de dragonders. In de hele streek werden slechts

de twee kastelen van Olbreuse en La Laigne voor verwoesting gespaard. Uiteindelijk werd een ieder te gronde gericht, dat wil zeggen: men zwoer zijn geloof af, men vluchtte met achterlating van al zijn bezittingen - zoals ook zoveel eenvoudige mensen hadden gedaan - of men werd gevangen genomen, op bevel van de Koning dan wel anderszins.

De verslagenheid gedurende die maanden september, oktober, november en december was enorm. Slechts weinigen wisten zich staande te houden. Het Edict van Nantes werd herroepen, de laatste kerken werden verwoest. De mensen van adel en enkele anderen, die de razernij van de dragonders hadden weerstaan, nam men gevangen. Het allertreurigst voor mij en voor de anderen, die in de beide kastelen hun toevlucht hadden gevonden, was dat op koninklijk bevel in november de heer De la Laigne naar de stad Loches werd weggevoerd, en eind december de heer D'Olbreuse naar Parijs. Deze laatste kreeg het bevel, het hof te volgen tot Zijne Majesteit anders besliste.

Ik bleef intussen in Olbreuse met vier van jullie achter. Toen Jeanneton uit Croisette aankwam, wist ik niet waar ik haar moest onderbrengen. Tot overmaat van ramp hoorde ik dat mevrouw De la Laigne, nu haar echtgenoot afwezig was, aan degenen die bij haar verborgen zaten gevraagd had te vertrekken, omdat ze vreesde dat de huiszoeking, waarmee ze dagelijks gedreigd werd, inderdaad zou worden uitgevoerd.

Dit alles was nog maar een voorproefje. Enkele dagen na het vertrek van de heer D'Olbreuse naar Parijs verscheen er een koninklijk decreet, waarbij aan de gereformeerden verboden werd mensen van dat geloof in dienst te houden. En zo zag ik mij dan genoodzaakt Olbreuse te verlaten, want Anne, ikzelf en Philémon gingen door voor bedienden. Ook Jean moest weg bij de heer De Gajemond en kwam naar me toe. Daar stond ik met zeven van jullie zonder ook maar één schuilplaats te kunnen bedenken! Grootmoeder en Marie hadden La Laigne verlaten toen mevrouw daarom verzocht en zij waren ingetrokken bij Bertrande, de roomse vrouw waar ik het al over had.

Maar toen deze hen niet meer kon of durfde herbergen liet ik grootmoeder met Pierrot naar de Poitou brengen, waar ze zich op verschillende plaatsen bij vrienden verborgen. De laatste week van januari - tevens de laatste week van ons verblijf in Olbreuse - vond ik een mogelijkheid om Marie, Elisabeth en Olivier onder te brengen bij heel arme mensen. Omdat ik er behoorlijk voor betaalde konden ze daar blijven tot eind februari.

Het begin van die maand zag mevrouw D'Olbreuse zich genoodzaakt alle personeel uit haar huis te laten vertrekken, ook degenen die om het geloof voor haar bedienden doorgingen; zo ook vele anderen, die daar, tot op het moment van die noodlottige verordening, gewoond hadden. Ik kwam hierdoor in grote moeilijkheden, aangezien ik jullie bijna allemaal onder mijn hoede had. Na lang te hebben nagedacht over een mogelijkheid onszelf in veiligheid te brengen - ik wist werkelijk niet meer waar ik naar toe moest gaan - slaagde ik erin twee van jullie, samen met een groepje van ongeveer vijftien personen - allen afkomstig uit het huis van mevrouw D'Olbreuse - te verbergen in een soort grot of spelonk, midden in het bos van Olbreuse en tenminste een kwartier gaans van het dichtstbijzijnde huis. Mevrouw D'Olbreuse stemde met mijn voornemen in en zegde in alles haar volledige steun toe. De grot moet vroeger met grote inspanning van krachten uitgegraven zijn - naar men in Olbreuse zei, door Engelsen. De ingang was erg nauw en zo gemaakt dat men er zich geheel rechtstandig in moest laten zakken, als in een put. Op een diepte van ongeveer twee meter werd de doorgang geleidelijk wijder. Onder de grond bevond zich een aantal vertrekken, alle door wanden van elkaar gescheiden. In elk kamertje was aan één zijde een soort bank gemaakt, van aarde of steen, waarop men kon zitten. Deuren waren er niet; mangaten dienden om van het ene vertrek in het andere te komen. De wanden waren een goede twee voet dik. De laatste week van januari was ik er al eens naar toe gewandeld met enkelen die zich er wilden verbergen, om te zien of hij voor bewoning geschikt was. We daalden zeer diep in de grot af, onszelf bijlichtend met kaarsen. De grot

was zo diep, dat we er niet in slaagden het einde ervan te vinden. Het enige dat we ontdekten was, dat de vertrekken die het dichtst bij de ingang lagen dienst hadden gedaan als schuilplaats voor wilde dieren, te oordelen naar de grote verzameling botten die we daar aantroffen.

Zondag 1 februari 1686, ongeveer een uur voor zonsopgang, vertrok een groep van veertien of vijftien personen uit het kasteel van Olbreuse. In de buurt was tevoren het gerucht verspreid dat allen naar de Poitou zouden gaan, maar in werkelijkheid gingen zij zich verbergen in de grot. Ze werden vergezeld door een knecht van het kasteel, die, hoewel rooms, zeer betrouwbaar was. Vóór het vertrek had mevrouw opdracht gegeven om brood en andere noodzakelijke levensmiddelen mee te geven, in de stellige verwachting dat de rust wel weer spoedig zou weerkeren. Bovendien had deze zorgzame vrouw ervoor gezorgd dat haar knecht elke avond zou langskomen zolang men zich daar verborgen moest houden. Bij ons eerste bezoek aan de grot hadden we met uiterste zorg een stuk of vier kamertjes schoongemaakt. Intussen weten jullie - althans de twee die daar verscholen waren - dat het onmogelijk was langer dan ongeveer drie weken in de grot te verblijven. De omstandigheden waren zo bar dat jullie er meer dood dan levend uit tevoorschijn kwamen. Jullie zaten daar als het ware begraven, zonder enig ander licht dan dat van een lantaarn en met alleen de kleine ingang, waarover ik vertelde, om jullie van frisse lucht te voorzien, maar waar jullie je nogal ver vandaan bevonden.

Dezelfde dag dat ik jullie naar de grot had vergezeld, vertrok ik met Philémon naar La Laigne om Jean op te zoeken, die vier dagen tevoren daarheen was gereisd. Ik had het plan om naar La Rochelle te gaan en daar te proberen die twee jongens aan boord van een schip te brengen, dat ze naar Holland of Engeland kon vervoeren. Ik kwam pas 's avonds in La Laigne aan en vernam daar dat Jean sinds vrijdag naar La Rochelle vertrokken was, waar ik hem, naar men zei, zeker zou kunnen vinden. Maandagochtend zetten Philémon en ik onze tocht voort en toen wij in Vérine aankwamen trof ik daar Jean; hij was mij te-

gemoet gekomen om te zeggen dat hij goede hoop had met Philémon plaats op een schip te kunnen vinden. Eén van mijn vrienden had hem dit verteld. Vervuld van bange voorgevoelens vervolgde ik mijn tocht, een voorteken van het onheil dat mij nog te wachten stond. Ik wist hoe moeilijk het was om in La Rochelle aanhangers van ons geloof te verbergen; zelfs broers durfden elkaar geen schuilplaats te bieden. Men ging er 's avonds alle herbergen en logementen langs om de namen op te nemen van vreemdelingen en gasten die er logeerden. Die lijsten werden vervolgens naar de gouverneur van de stad gebracht. Burgers en kooplieden was het uitdrukkelijk verboden een vreemdeling thuis te herbergen of zelfs maar te ontvangen.

Bij mijn aankomst in de stad - het was al laat geworden - liet ik Jean en Philémon achter bij een kennis van me, Daniël Bonnault, vroeger mijn buurman in de Poitou en ouderling in de kerk van Mougon. De geloofsvervolging had hem een jaar of twee tevoren gedwongen uit te wijken naar het plaatsje Saint-Eloi, nabij La Rochelle. Deze man nam de jongens bij zich in huis en verborg ze op zolder. Ik ging dadelijk weer terug naar de stad en bezocht er Jean Gayot, een bevriend koopman. Zijn vrouw vroeg me waar ik van plan was mijn intrek te nemen. Toen ik haar antwoordde het werkelijk niet te weten, zei ze: 'Wel, als je wilt, blijf dan hier, ik zal je een bed geven, wat er ook van komt'. Ik nam het aanbod van die lieve vrouw graag aan en uitgeput als ik was, begaf ik mij meteen te ruste. De volgende dag, dinsdag 3 februari bracht ze mij op de hoogte van alles wat in La Rochelle had plaatsgevonden, waarna ik twee vrienden bezocht, in de hoop een mogelijkheid te vinden om Jean en Philémon uit Frankrijk te laten vertrekken. Vervolgens begaf ik mij naar de heer Du Beignon Allaire. Ongeveer twee uur 's middags verliet ik zijn huis en terwijl ik over de kade langs de rivier liep, naderde van de andere kant de gouverneur van La Rochelle met zijn garde. Ik was helemaal alleen en toen ik hem bij het passeren groette, hield hij halt en vroeg mij wie ik was, waar ik vandaan kwam en waar ik naar toe ging. Na hem op alle vragen naar eer en geweten te hebben geantwoord, ging

hij weer verder, terwijl ook ik mijn tocht voortzette. Maar hoe het kwam - of nu één van de gardesoldaten mij herkend had omdat hij geregeld in Mauzé kwam of dat de gouverneur meende dat ik hem niet de waarheid verteld had -, ik had nog geen 150 passen gelopen toen ik merkte dat iemand mij volgde. Ik deed alsof ik niets merkte en liep door tot ik aan de rivier kwam - die man steeds op mijn hielen zonder mij een woord te zeggen. Bij de stadswallen aangekomen sprak hij me aan en zei dat de gouverneur hem bevolen had mij te volgen naar de heer Mouchard om te zien of deze mij werkelijk kende, zoals ik gezegd had. Samen met hem ging ik er heen en toen ik, na aankomst bij het huis, mevrouw Mouchard had begroet, vroeg de soldaat haar of zij mij kende. Daar ze op deze vraag met 'ja' antwoordde, bevestigde ze hetgeen[4] ik eerder aan de gouverneur had gezegd. Dit kon echter mijn arrestatie niet verhinderen; de gouverneur wilde mij spreken.

Toen pas begon ik in te zien, dat al de dagen die ik op de vlucht was geweest, mij door God gegeven waren om mij voor te bereiden op het verduren van een gevangenschap. Het was al lang geleden dat ik daar voor het laatst aan had gedacht en zelfs nu geloofde ik nog dat ik er wel tegen bestand zou zijn. Maar, ongelukkige die ik was, hoe zou ik mijn eigen zwakheid ooit kunnen beschrijven. Ik had te weinig mijn lot in de handen van de Eeuwige gelegd en teveel op eigen kracht vertrouwd, die nu in één ogenblik leek vervlogen.

De soldaat zou mij naar de gouverneur brengen, maar die bleek afwezig. Daarom geleidde hij mij naar het wachtlokaal, waar ik onder bewaking van een kapitein werd gesteld. De nacht bracht ik door tussen lieden die mij herhaaldelijk beledigingen naar het hoofd slingerden. In de ochtend - het zal omstreeks acht uur zijn geweest - bracht men mij naar de Tour St-Nicolas[5], waar ik helemaal bovenin werd opgesloten, in één van de vele kleine ruimten die zich binnen de dikke muren van de toren bevonden. Het hok was niet eens groot genoeg om languit te liggen en al die tijd liet men mij bovendien zonder vuur of kaarslicht, terwijl het juist bijzonder koud was en ik onvol-

doende ruimte had om mijzelf, door heen-en-weer-lopen, warm te krijgen. Het daglicht drong slechts door een klein gaatje naar binnen. Ondanks dit alles had ik het daar wel een paar jaren kunnen uithouden, aangezien drie van mijn vrienden, Hélie Hérault, Jacques Martin en David Bion, zich mijn lot hadden aangetrokken en mij dagelijks stuurden wat ik nodig had, ook het benodigde om behoorlijk te kunnen slapen. De drie vrienden vroegen toestemming mij te mogen bezoeken, maar ze verkregen die niet. Door de kleine opening die uitzicht gaf op de ophaalbrug, kon ik van bovenuit de toren slechts hun kinderen zien, die dagelijks mijn proviand bij de toren bezorgden, zonder dat ik de kans kreeg hen te spreken. Ik ontving alleen bezoek van een jezuïet[6], maar hij kon me op geen enkele manier van mijn stuk brengen, wat hij ook tegen me zei. Dankzij de Heer ben ik altijd vast overtuigd geweest van de waarheid en de leer van ons geloof.

Jeanneton kreeg toestemming om mij, samen met één van mijn familieleden uit La Rochelle, te bezoeken. Na drie weken had ze met de anderen de grot in het bos van Olbreuse verlaten en vernomen dat ik gevangen genomen was. Via een vriend van mij kreeg ze toestemming mij te bezoeken. Ze bracht mij van de toestand, waarin jullie allen verkeerden, op de hoogte. Anne was na haar verblijf in de grot naar de Poitou gegaan; Marie en Elisabeth waren niet meer in het huis waar ik hen gebracht had en niemand wilde of durfde hen onderdak te geven. Jean en Philémon waren naar Olbreuse teruggekeerd, zonder bij daglicht een huis te durven betreden. Zij die mij dit relaas deed voegde hier nog aan toe zelf ook niet meer te weten tot wie ze zich richten moest, nu niemand bereid bleek één van hen te willen opnemen. Een ziel die werkelijk overtuigd was van Gods goedheid en steun en volkomen onderworpen aan Zijn wil, zou door dit alles niet aan het wankelen zijn gebracht. En hoewel ik niet de minste reden kan aanvoeren om mijn zonde tegen God, en de schande Zijn kerk en mijn broeders aangedaan, te verbergen, te verbloemen of af te zwakken, wil ik toch duidelijk uitspreken dat ik gedurende drie weken vastbesloten was me te onder-

werpen aan alles wat God over mij liet komen. Ik luisterde dus niet naar het huilen van Jeanneton, noch naar haar smeekbeden om medelijden met jullie te hebben, en liet haar vertrekken zonder verandering in mijn besluit te brengen. Inmiddels ben ik er van overtuigd geraakt dat haar bezoek een valstrik was, gezet door lieden die de bedoeling hadden mij klein te krijgen. Voor wie Christus wil volgen is het gevaarlijk om naar het vlees te luisteren. Ja, ik beken, dat hoe ik ook streed tegen die natuurlijke aanvechting en hoe ik God ook voortdurend smeekte om Zijn hulp voor jullie en mijzelf, ik toch na het vertrek van Jeanneton begon te piekeren over alles wat ze over jullie toestand gezegd had. Al spoedig zou duidelijk worden dat ik niet genoeg vertrouwen had gehad in de goddelijke Voorzienigheid, want vier dagen later (o, onheilsdag!) gaf ik te kennen dat ik uit de gevangenis weg wilde.

Ik besefte niet dat ik me nu in een nieuwe gevangenis zou werpen, sterker nog, in een afgrond waarin ik voor eeuwig begraven en verteerd zou zijn, als de barmhartige God niet aan mijn zonde zou hebben voorbijgezien. Nooit zal ik God genoeg kunnen danken - mijn goede redder en verlosser - vanwege Zijn ontferming over mij. Hij heeft mijn zonde vergeven en mij mijn ongerechtigheid niet willen aanrekenen. Hij heeft mij uit die rampzalige afgrond waarin ik mijzelf gestort had, omhoog getrokken. In Zijn grote genade heeft Hij mij de vreugde en troost geschonken dat negen van jullie in volle vrijheid naar Zijn Woord kunnen luisteren.

Uit de gevangenis. Bevrijding van Gabriel en Philémon

Een officier bracht mij van de gevangenis naar het klooster van de Oratorianen.[7] Daar ondertekende ik een formulier, zonder te zien wat het precies inhield. Toch wist ik terdege wat ik aan het doen was. Van het ogenblik af dat ik vrij was om te gaan, besefte ik met een schok het verschrikkelijke van mijn daad, en toen mijn bewaker was vertrokken, bracht de gedachte aan wat ik gedaan had mij tot wanhoop.

De heer Martin, die mij bij de uitgang van de gevangenis had opgewacht, nam mij mee naar zijn huis, waar ik weer een beetje tot mezelf kon komen. Gesterkt door zijn troostrijke woorden besloot ik terug te keren om jullie te gaan zoeken. Ik dankte hem en mijn andere vrienden voor alles wat ze voor mij gedaan hadden en ging nog diezelfde avond vanuit La Rochelle op weg naar Mauzé. Na de gehele nacht te hebben doorgelopen - het was een afstand van ongeveer 40 kilometer - kwam ik 's ochtends in Mauzé aan. Ik hoef op deze plaats niet te zeggen hoe mijn schuldgevoel toenam toen ik in Mauzé verwelkomd werd door vele vrienden. Ze dachten - althans sommigen - dat ze mij veel genoegen zouden doen door te zeggen hoe blij ze waren mij uit de gevangenis bevrijd te zien. Hun gelukwensen echter voelde ik als evenzovele steken door mijn ziel. Ik wist dat ik gezondigd had, en geen misdadiger kan ooit zo'n aanklager gehad hebben als ik toen, omdat ik mijzelf mijn misstap en zonde voortdurend verweet. Lange tijd durfde ik niet meer tot God te bidden en als ik soms tóch mijn ogen naar de hemel wilde opslaan, beving mij zo'n gevoel van angst, dat ik er helemaal door in de war raakte. Vaak moest ik denken aan de woorden die God in psalm 50 tot de zondaar zegt.

Tegen een bezoek aan mevrouw D'Olbreuse zag ik bijzonder op. Ik herinner mij maar al te goed hoe zij verschillende malen mensen bij zich gekregen had die dezelfde zonde hadden begaan als ik. Maar tegelijkertijd wist ik ook dat er niemand was voor wie zij zich zo had ingespannen als voor mij, en juist dát bracht mij zo in verlegenheid en maakte mij bang mijn opwachting bij haar te maken. Na lang dralen ging ik tenslotte toch naar Olbreuse en liet ik mevrouw vragen of ze mij wilde ontvangen, waarop ze te kennen gaf dat ik gerust kon komen. Ik ging dadelijk naar binnen, verdrietig en verward tegelijk. Mevrouw D'Olbreuse was in gezelschap van enkele dames die zich bij haar in huis verborgen hielden.[8] Gedurende een half uur was ik nauwelijks bij machte een woord uit te brengen en had ik de grootste moeite mijn lippen van elkaar te krijgen om antwoord te geven op de vragen die mij werden ge-

steld. Mijn ogen en mijn emoties zeiden echter meer dan ik zelf kon uitbrengen. Nadat ze stuk voor stuk heilzame verwijten tot mij hadden gericht, veranderden ze plotseling van toon en onderwerp van gesprek en begonnen mij nu in troostrijke bewoordingen toe te spreken; ze deden daarbij om het hardst hun best de wroeging die mij onophoudelijk kwelde, weg te nemen. Ik ben deze dames veel dank verschuldigd, omdat ze, samen met mevrouw D'Olbreuse, mij zoveel mogelijk probeerden te troosten. Ik noem vooral mevrouw De Villeneufve, die naar aanleiding van de situatie waarin ik verkeerde een gebed schreef voor mensen die zoals ik tot de zonde van afzwering waren vervallen en hun troost wilden zoeken bij God alleen. Nog altijd bewaar ik er een afschrift van, terwijl ik destijds verschillende exemplaren ervan in Frankrijk heb achtergelaten, ter vertroosting van een aantal lotgenoten. Mevrouw D'Olbreuse bracht me ook van jullie toestand op de hoogte en zei dat ik er goed aan zou doen een kamer te nemen en jullie daar bijeen te brengen. Wat mijzelf aanging, zou ik, wanneer ik dat wilde, in haar huis kunnen wonen, net als vóór mijn ongeluksdaad. Ik zou mij dan kunnen bezighouden met een aantal zaken die sinds het vertrek van meneer door haar werden waargenomen. Van harte aanvaardde ik haar genereuze aanbod en ik bleef in haar huis tot zij naar Parijs vertrok. Eveneens in Olbreuse trof ik grootmoeder, die daar enkele dagen vóór mij aangekomen was en dezelfde zonde had begaan als ik. Ik volgde de raad van mevrouw op, betrok een kamer in Olbreuse en bracht jullie daar allen bij elkaar.

Anne was, zoals ik al zei, naar de Poitou gegaan, waar zij gemakkelijk een schuilplaats had kunnen vinden, gezien de vele vrienden en kennissen die ze daar overal had. Toen enkele dagen verstreken waren zonder nieuws van haar, ging ik er op uit om haar te zoeken. Na bij diverse mensen te hebben geïnformeerd kwam ik tenslotte aan de weet waar ze zich moest bevinden. Maar aangekomen bij een vriend die haar enkele dagen onder zijn hoede had genomen, hoorde ik dat zij juist die dag was vertrokken om naar Olbreuse terug te keren. Ik ging daarop eveneens te-

rug en vond haar bij mij thuis. Ze bleef daar - en in Grand Breuil - wonen, met grootmoeder en jullie allen, tot aan ons vertrek uit Frankrijk naar deze gelukkige gewesten. God-zij-dank werd zij niet gedwongen iets tegen haar geweten in te ondernemen. Enige dagen later werd Jeanneton verzocht in dienst te treden bij mevrouw De la Croix, om de zorg voor haar kinderen en die van de heer Vlamin op zich te nemen. Ze bleef tot aan haar inscheping te La Rochelle.

Geen van jullie baarde me zoveel zorgen als jullie broer Jean, vooral vanwege zijn leeftijd. Ik zag nauwelijks kans hem behoorlijk lezen en schrijven bij te brengen en na lang te hebben nagedacht over wat ik met hem aan moest, besloot ik hem een vak te laten leren. Ik spoorde hem daartoe aan, en hij beloofde me veel, maar voerde niets uit. Ik deed hem daarom voor de duur van twee jaar in betrekking bij een lakenkoopman in St-Maixent, die ik 60 *francs* als leergeld toezegde. De meesten van jullie weten intussen op welke wijze hij zich van zijn plicht gekweten heeft...

Korte tijd later was het Pasen en verliet mevrouw D'Olbreuse ons om zich in Parijs bij haar man te voegen, die haar opwachtte om naar Duitsland te vertrekken. De Koning had hun toestemming verleend het koninkrijk te verlaten. Haar vertrek deed mij veel verdriet, omdat deze vrouw mij zovele blijken van goedheid had gegeven; daarbij bood zij nog aan Philémon mee te nemen. Ze gaf me de verzekering dat haar man alles in het werk zou stellen om de jongen een goede toekomst te bezorgen. Zodra ze de gelegenheid hadden te vertrekken, zou Philémon hen vooruit reizen of later volgen. Ik had de eer mevrouw D'Olbreuse tot St-Maixent te mogen vergezellen en nadat ik haar van ganser harte bedankt had voor alles wat ze voor mij gedaan had, beval ik haar in Gods handen. Ik omhelsde Philémon, onzeker of hij het geluk zou hebben zijn goede meester te kunnen volgen. God zegende hun reis, was hen met Zijn hulp nabij en bevrijdde hen van het juk der vervolgingen waaronder wij in dit koninkrijk gebukt gingen. Korte tijd later mocht ik de behouden aankomst van Philémon en van mijnheer en mevrouw D'Ol-

breuse in Duitsland vernemen. Hiervoor dankte ik God uit de grond van mijn hart. Mijn vreugde werd nog vergroot toen ik een paar dagen later een brief ontving van Jacques, die in Amsterdam geschreven en gedateerd was. Hij bleek drie maanden tevoren Frankrijk te zijn ontvlucht. Al eerder zei ik dat hij sinds St Michaël[9] in het jaar 1685 bij de heer De Chaban in huis was geweest om de komst van de dragonders in Mauzé te ontlopen. Deze godvrezende edelman had weinige dagen later met mevrouw zijn huis verlaten en alleen een kamermeisje, een kok en een lakei meegenomen. Jullie broer deed dienst als

dragons rendent et livrent aux jesu. De dragonders stellen in boel, en
etaux papistes a bon marché tous huijsraat te koop. tuelk vande
biens meubles des reformez. jesuijten en de papisten voor het
minste deel van de waardy op ge-
koft wort.

koetsier. Ze gingen op weg naar Parijs, waar ze na enkele dagen aankwamen. Ongeveer een maand later kozen ze de meest geschikte en veilige weg om uit het koninkrijk te ontkomen. Vlakbij de grens echter werden ze aangehouden, waarna de plaatselijke intendant hen naar het dichtstbijzijnde dorp zond. Daar werden ze vastgehouden en na tal van grofheden te hebben doorstaan werd het hele reisgezelschap naar Parijs teruggestuurd. Jacques moest toen alleen vertrekken, en terwijl hij een route koos die hem als de veiligste was aangeraden, zorgde God voor zijn behouden aankomst in Amsterdam.

Deze reddingen deden bij mij de hoop toenemen dat God zich ook over mij zou ontfermen. Drie van jullie waren nu ontkomen aan de dwingelandij en de vervolgingen. Gabriel had het geluk gehad dominee De la Forest, zijn goede patroon, te mogen volgen, toen korte tijd na de herroeping van het Edict van Nantes een decreet van de Koning verscheen waarbij alle predikanten uit het land verbannen werden. Dominee De la Forest was zo goed geweest om Gabriel en de heer Goribon, zijn neef, aan boord te nemen - in hetzelfde schip dat hem en mevrouw De la Forest naar deze gewesten zou brengen - zonder acht te slaan op de grote gevaren en aanzienlijke kosten die voor hem aan deze onderneming verbonden waren.

Voorbereidingen voor het vertrek

Enige dagen nadat ik het nieuws van Jacques' aankomst in de Nederlanden en die van Philémon in Duitsland had ontvangen, begon ik serieuze plannen te maken voor ons vertrek. Allereerst ging ik een paar maal naar La Rochelle. Toen ik daar enkele vrienden van mijn voornemen op de hoogte bracht, zeiden ze dat het op het moment onmogelijk was om het land te verlaten. De haven en de kust werden zó nauwgezet in de gaten gehouden, dat men al gevaar liep wanneer zelfs maar het vermoeden bestond dat men plannen maakte om het koninkrijk te ontvluchten. Ik keerde daarom naar jullie terug en omdat ik niets anders te doen had liet ik me door mevrouw en mejuffrouw De

Mizeré overhalen bij hen in dienst te treden (ik was er vroeger al in huis geweest als onderwijzer). Deze dames hadden al even weinig standvastigheid betoond als ik en waren tot dezelfde zonde vervallen. Ze stelden veel vertrouwen in mij en hielden niets voor mij verborgen van de plannen die ze gemaakt hadden om Frankrijk te verlaten, om zich zo, bij de eerste de beste gelegenheid die zich zou voordoen, aan de vervolgingen te onttrekken. Ze vroegen mij voorbereidingen te treffen voor hun vertrek en het mijne, er aan toevoegend dat ze mij met alle geldelijke middelen die ik dacht nodig te hebben wilden bijstaan.

Er ging intussen een vol jaar voorbij zonder dat ik iets had kunnen ondernemen, hoewel ik in die tijd verschillende keren naar La Rochelle was gereisd. Ik had ook veel zaken voor mevrouw De Mizeré af te handelen, nu eens hier, dan weer daar. Jullie weten - althans Anne en Pierrot, die het grootste deel van die tijd bij mij woonden - hoeveel ergernis en verdriet ik gedurende die maanden heb moeten doorstaan. Vijftien maanden deed ik niets anders dan voortdurend van de ene boerderij naar de andere trekken om oogsten te verkopen en achterstallige pachtgelden te innen. Ook het gedrag van Jean bezorgde mij buitengewoon veel verdriet. Jullie weten hoe hij na verloop van zeven maanden ontslag nam bij de koopman bij wie hij in de leer was, juist toen hij de slag ervan te pakken begon te krijgen. Hij liep bij zijn leermeester weg en gedurende de maanden november en december 1686 zwierf hij langs de huizen van verschillende van mijn vrienden, zich bedienend van duizend-en-één smoesjes. Hij gedroeg zich, in één woord, als een kwajongen. Enkele van de vrienden die hem onderdak hadden verleend, lichtten mij over hem in. Ik kon niets beters bedenken dan Jean Dillot er op uit te sturen om hem te zoeken. Hij vond hem tenslotte in La Chatagneraie, bij de heer Guichet de la Gratière, wiens zoon vroeger in Mougon en in Mauzé tot mijn leerlingen had behoord. Het kostte Dillot nog vrij veel moeite om Jean mee naar huis te krijgen. Toen hij weer een poosje bij mij had gewoond, viel het mij op hoezeer hij tot allerlei gemenigheid geneigd was. Ik besloot de raad op te vol-

gen van Jacques Martin, die ik deelgenoot van mijn bezorgdheid gemaakt had. Hij raadde mij aan hem drie jaar naar West-Indië te sturen. Dat was volgens hem de enige remedie - waarvan men zich ook in La Rochelle placht te bedienen - wanneer ontspoorde jongelieden weer in het gareel moesten worden gebracht. Na verloop van tijd zou ik hem, als God het wilde, weer als een rechtschapen man terugzien. Ik nam dit besluit met pijn in het hart. Zodra ik hoorde dat een schip op het punt stond naar St-Domingo te vertrekken en minstens 25 jongens kon meenemen, ging ik er op af. De bemanning stond al klaar om uit te varen en daarom stuurde ik meteen iemand naar Jean om hem op te halen. Toen Jean bij mij gebracht was, vroeg ik hem of hij er iets voor voelde om naar zee te gaan. Hij antwoordde bevestigend, daar hij niets liever wilde dan van mij weggaan. Ik omhelsde hem met tranen in de ogen en liet hem bij de heer Martin achter. Nog dezelfde dag scheepte hij zich in. Dit alles speelde zich in februari 1687 af. Het schip was eigendom van de heer Louis Massiot. De herinnering aan Jean bezorgt me nog altijd veel verdriet wanneer ik bedenk dat hij sinds zijn aankomst op St-Domingo niets meer van zich heeft laten horen. De kapitein van het schip, een zekere Chabosseau, keerde niet weer naar La Rochelle terug, maar ging in plaats daarvan naar de Nederlanden om zo aan de vervolgingen te ontkomen. Hij vertelde mij dat hij, aangekomen in St-Domingo, jullie broer in Port de Paix bij de heer Godefroy had achtergelaten.

Inmiddels waren de zaken van mevrouw en mejuffrouw De Mizeré bijna in orde gebracht. Ze hadden het landgoed bij Mauzé - dat aan mejuffrouw toebehoorde - verkocht en al een deel van de koopsom ontvangen. Ik was er in geslaagd boeren te vinden voor hun belangrijkste landerijen, zoals Petousse, Beaulieu en Touchelonge. Deze boeren betaalden elk de gehele pacht vooruit, soms iets minder. Bovendien - optredend als hun gemachtigde - kocht ik uit naam van de dames De Mizeré enkele stukken gronds die niet aan hun landgoederen grensden. Dit alles bracht in totaal de somma van 25.000 *livres* op - voor hen een reden

temeer om ernst te maken met hun vluchtplannen. Wat mezelf betreft: ik was het behartigen van hun zaken meer dan beu en kon het werkelijk niet meer opbrengen. Sinds ik bij hen in dienst getreden was had ik nauwelijks een ogenblik rust gekend. Ik deed niets anders dan van de ene plaats naar de andere reizen, zoals ik al eerder zei. Ik kwam overal - in Aunis, Saintonge en de Poitou. Als zaakwaarnemer durfde ik onbevreesd vier priesters onder ogen te komen - in Chavagne, Mougon, Mauzé en Usseau - die allen een dodelijke haat tegen mij koesterden. Ze wisten wel dat ik volstrekt niet van zins was ook maar één voet in hun kerken te zetten, nu ik een grotere weerzin dan ooit tegen hun praktijken had opgevat.

De laatste drie maanden die ik bij de dames De Mizeré in dienst was besteedde ik aan het ondernemen van verschillende tochten naar La Rochelle, in de hoop daar een schip te vinden dat passagiers aan boord wilde nemen. De dames De Mizeré verzekerden mij keer op keer dat ze noch mij noch één van jullie zouden vergeten als de mogelijkheid om per schip te vluchten zich zou voordoen. Nadat ik al heel wat tochten had gemaakt, liet een Engelse kapitein zich door mij overhalen, nadat ik hem 600 *écus* in het vooruitzicht had gesteld. De zaak werd beklonken en nu restte ons niets anders dan Mauzé te verlaten, waar mevrouw De Mizeré en haar dochter zolang domicilie hadden gekozen. Ineens echter legden ze een grote besluiteloosheid aan de dag, met als gevolg dat ze geheel onverwacht op hun besluit terugkwamen. In plaats van - zoals voorheen - over niets anders dan inschepen te spreken, gaven ze nu te kennen toch maar liever naar Parijs te willen gaan, omdat ze dachten van daaruit veiliger te kunnen ontsnappen. Onder het voorwendsel dat ze daar een of ander proces te voeren hadden, wilden ze naar Parijs gaan. Ik had met Pierrot mee kunnen gaan maar was vastbesloten jullie àllen naar de vrijheid te leiden. Hoewel ze aanboden zich ook voor jullie ontsnapping te willen inspannen zodra ze daar de kans voor kregen, had ik al genoeg van hun besluiteloosheid gezien om zonder aarzeling of twijfel hun aanbod af te slaan. Ik verkoos een andere gelegenheid

af te wachten, hopend dat God Zich over ons zou ontfermen. De dames De Mizeré vertrokken de 24ste november 1687 vanuit Chenay, niet ver van hun huis te Petousse, naar Parijs. Ze lieten mij achter met de procuratie van hun zaken, waaronder twee lopende processen te St-Maixent en te La Rochelle. Na hun vertrek bleef ik te Petousse achter om er nog enkele zaken in orde te brengen. Vandaar ging ik naar St-Maixent, Niort, Bougouin en een aantal kleinere plaatsen waarheen hun zaken me riepen. Vervolgens zorgde ik in Mauzé voor de opslag van het huisraad dat ze hadden moeten achterlaten, omdat ze slechts zoveel naar Parijs hadden meegenomen als een vrachtrijder op zijn wagen kon laden.

Ik bleef niet langer dan twee dagen in Mauzé en ging op 3 december weer terug naar La Rochelle voor het proces tegen de graaf De la Villedieu. Er was nog een andere reden voor mijn tocht naar La Rochelle, die ik heel wat belangrijker vond dan de eerste: ons vertrek uit Frankrijk. De dames De Mizeré hadden een volstrekt andere weg gekozen dan die, welke ze mij gedurende de afgelopen anderhalf jaar hadden voorspiegeld en waarop ik mijn hoop had gevestigd. Ik zag nu pas in - wel wat laat - hoe ik de tijd dat ik hún zaken behartigde, de mijne goeddeels had verwaarloosd. Maar ik gaf de moed niet op. In La Rochelle had ik intussen vele vrienden en kennissen, van wie ik mevrouw De Choisi wel als eerste noemen wil. Zij had samen met haar dochter 18 maanden tevoren haar huis te Chantemerlière, nabij Aunay in de Poitou, moeten verlaten. De heer Meneguerre, haar zaakwaarnemer, woonde bij haar in en zon, net als ik, op een mogelijkheid aan de vervolgingen te ontkomen. Mevrouw De Choisi was een familielid van mevrouw De Mizeré, die zij geregeld in Mauzé had bezocht, en het was bij één van die gelegenheden dat ik haar en haar dochter had leren kennen. Ook met de heer Meneguerre had ik al snel vriendschap gesloten en we hielden niets van onze plannen voor elkaar verborgen. In La Rochelle aangekomen, ging ik allereerst naar mevrouw De Choisi. Met haar en Meneguerre besprak ik de stand van zaken. We haalden de plannen nog

eens op die we met de dames De Mizeré gemaakt hadden. Allen hadden we onze hoop gesteld op de hulp die we van hen zouden krijgen. Nu we echter in één klap die hoop hadden zien vervliegen, besloten we van nu af aan eensgezind aan onze ontsnapping te werken. Mevrouw De Choisi beloofde me dat ze zich even ijverig voor ons vertrek zou inspannen als voor het hare, en Meneguerre verzekerde mij dat ook hij tijdens mijn afwezigheid niet zou stilzitten. Intussen kon ik terugkeren naar Mauzé en, aansluitend, naar jullie in Grand Breuil, om daar de verdere ontwikkelingen af te wachten.

Terug in Grand Breuil - ik had jullie in geen maanden gezien - moest ik daar helaas al na vier dagen weer weg. Er kwam een brief van Meneguerre waarin hij mij vroeg hem onmiddellijk op te zoeken. Ik vertrok nog dezelfde dag. Bij mijn aankomst in La Rochelle ging ik dadelijk naar hem toe en besprak met hem de mogelijkheid gezamenlijk een Hollands schip te huren. De kapitein wilde, tegen betaling van 1000 *écus*, 70 à 80 van onze mensen aan boord nemen. Ieder moest een deel van het bedrag voor zijn rekening nemen. Het plan zag er hoopvol uit, maar het werd voor ons en vele anderen verknoeid, doordat we de uitvoering overlieten aan één van die lieden die zich altijd wijzer wanen dan ze in werkelijkheid zijn. De overeenkomst met de kapitein werd gesloten en ik ging naar jullie terug.

In de tijd die ons nog restte probeerde ik grootmoeder over te halen met ons mee te gaan, zoals ik dat al zo vaak gedaan had. Jullie weten dat al mijn inspanningen vergeefs zijn geweest - ze wilde haar land niet verlaten en bleef tot mijn grote verdriet in die miserabele toestand in Frankrijk achter. Ik vertelde haar dus over ons jongste plan en zei haar dat ik alleen nog wachtte op bericht van één van mijn vrienden alvorens met jullie te vertrekken. Ze was erg bedroefd toen ze zag dat ik vastbesloten was om mijzelf met jullie in het gevaar te storten. Ik zei haar dat ik mijn lot in Gods hand legde en ik liet haar de wroeging in mijn hart over de zonde die ik begaan had blijken, maar ze antwoordde mij slechts met haar tranen. Mijn be-

sluit stond niettemin vast en toen ik zag dat ik er met geen enkele mogelijkheid in zou slagen haar met ons mee te nemen, gaf ik jullie oudste zuster de instructie zich klaar te houden om elk ogenblik met de kleintjes te kunnen vertrekken. Ze deed precies wat ik haar gevraagd had. Graag wil ik op deze plaats getuigen van de voortreffelijke manier waarop zij zich heeft ingezet om niet alleen zichzelf, maar ook de vier kleine kinderen in veiligheid te brengen, die mij zonder de zorgen van een ouder iemand nooit hadden kunnen volgen. Ze maakte voor elk van ons wat kleine pakketjes met linnengoed en nog wat andere zaken gereed, zó zorgvuldig dat ik wat dat betreft alles aan haar kon overlaten.

De volgende dag ging ik terug naar Mauzé en vond daar een brief van Meneguerre, waarin hij mij liet weten dat ik, meteen na ontvangst van het bericht naar La Rochelle moest komen en al mijn papieren, zelfs het kleinste stuk, moest meenemen, aangezien men op het punt stond uitspraak te doen in het proces van mevrouw De Mizeré. Ik begreep onmiddellijk wat hij me duidelijk wilde maken, omdat ik wist dat de kapitein van het schip slechts op gunstige wind wachtte om het anker te lichten.

Mevrouw De Choisi had haar huis opengesteld voor een meisje dat gediend had bij mevrouw De Mizeré en na haar vertrek te Mauzé was achtergebleven. Dit meisje - ze heette Marthe Babault - wilde zich bij ons aansluiten om samen met ons Frankrijk te ontvluchten. Omdat ook zij bericht van het op handen zijnde vertrek had ontvangen, stuurde ik Pierrot met haar mee. Ze kregen beiden onderdak bij mevrouw De Choisi, die tegen haar buren zei dat ze het meisje bij zich in dienst had genomen en dat Pierrot een petekind van wijlen haar man was. Ze wilde namelijk geen argwaan wekken bij de buren, die alles wat zich in haar huis afspeelde nauwlettend in de gaten hielden. Ikzelf ging de volgende morgen naar La Rochelle en zag dat alles daar al voor het vertrek in gereedheid was gebracht. Iedereen die mee zou gaan had zich daar verzameld - behalve mijn gezin. Dezelfde dag nog ging ik op zoek naar een voerman en kreeg er één aanbevolen die vier goede paar-

den bezat en voor betrouwbaar doorging. Ik beloofde hem de prijs die hij vroeg te zullen betalen. Op zijn beurt gaf hij mij de verzekering de volgende dag om twee uur 's middags in Mauzé te zullen zijn. Ik legde hem uit in welk huis hij mij kon vinden, maar hoewel ik daar 's ochtends vroeg al naar toe gegaan was, wachtte ik op hem tot het nacht werd, zonder dat hij verscheen. Weinigen zullen ooit zo in verwarring gebracht zijn als ik op dat moment - werkelijk, ik wist niet wat ik doen moest om ons vertrek nog tijdig in orde te krijgen. Toen de nacht gevallen was ging ik in Mauzé naar een voerman die over een uitstekend paard beschikte. Ik vroeg hem of hij bereid was naar La Rochelle te gaan, onder de toezegging hem alles te zullen betalen wat hij zou vragen, op voorwaarde dat hij op het door mij te bepalen tijdstip met me mee zou gaan naar Grand Breuil om jullie op te halen. Hij stemde hiermee in, zodat we tegen middernacht in Grand Breuil aankwamen. Ik had Anne laten weten de kleintjes vroeg in bed te stoppen, dan zouden ze voor ons vertrek al wat geslapen hebben. Ik wilde nog twee andere rijtuigen hebben, en pas nadat ik deze gevonden had en het met de eigenaars over de prijs - inclusief de paarden - eens geworden was, kon ik wat op verhaal komen.

Enkele dagen voordien had ik een voorwendsel bedacht om jullie allemaal ineens te kunnen meenemen. Naast de belasting die ik in Mauzé al betaalde, zou ik ook vanuit Usseau aangeslagen worden.[10] Tegen de buren zei ik dat ik om deze aanslag te ontlopen in La Rochelle ging wonen en daarom jullie allen met me mee nam. Dit had de verwachte uitwerking: bij niemand wekte mijn handelwijze enige achterdocht. Ik moest dit alles wel heimelijk doen, omdat velen in Mauzé en La Rochelle mij maar wat graag achter de tralies zouden zien. Ik hoefde mijn werkelijke bedoelingen evenwel niet voor alle buren geheim te houden. In één stelde ik volledig vertrouwen. Hij was weliswaar rooms, maar oprecht en net als zijn vrouw zo gesloten als een bus. Zijn naam was François Chaveau. Bij het verbergen van mijn papieren was hij mij zeer behulpzaam door ze, met één van zijn kinderen naar St-Maixent te brengen.

Daar berusten ze op dit moment nog bij mijn vriend Jacques de Villiers, Heer van Boisbourdet, die destijds in Moullé één van mijn leerlingen was en die Elisabeth nog ten doop heeft gehouden. Het betreft hier mijn kasboeken, akten en obligaties, kortom alles wat ik aan papieren en contracten bezit. Terug uit St-Maixent vergezelde deze goede buurman mij nog van Grand Breuil tot Mauzé. Daar namen wij in tranen afscheid van elkaar en vertrouwde hij me aan Gods zorg toe. Ze hebben erg veel voor ons gedaan, zijn vrouw en hij, en om iets daarvan goed te maken, liet ik hun bij mijn vertrek wat kleine meubels na, en schold ik hun een bescheiden bedrag kwijt dat ze me nog schuldig waren.

Eerste ontsnappingspoging

Maandag 15 december 1687, een uur na middernacht - het was uitzonderlijk koud weer - vertrokken we dan eindelijk, met vier mannen en vier paarden om ons te vervoeren. Jullie grootmoeder moesten we, diep bedroefd, achterlaten. Ikzelf was niet minder verdrietig toen ik zag hoe graag ze eigenlijk bij ons wilde blijven. Achttien jaar lang had ze bij ons gezin ingewoond en het brood met ons gedeeld. Kort na de dood van grootvader Fourestier was ze bij haar twee andere kinderen, Louis en Françoise, weggegaan om bij jullie lieve moeder in te trekken, die haar oudste en meest geliefde kind was.

Ik hoef jullie niet te zeggen hoeveel we te lijden hadden onder de koude tijdens de rest van de nacht en de hele volgende dag - vooral de drie kleinsten van jullie. De meeste tijd reden we zonder te stoppen aan één stuk door. Naarmate de dag ten einde liep, viel het ons steeds zwaarder de kou te doorstaan. Bovendien wist ik niet waar of bij wie we een dak boven ons hoofd zouden kunnen vinden. In La Rochelle werd namelijk iedereen die in de stad vreemd was en kinderen bij zich had in de gevangenis gegooid; buiten de stad kende ik niemand. Toch móest ik iets verzinnen. Na de zaak goed te hebben overdacht, vroeg ik de voerlieden ons in de richting van Dompierre te brengen.

In die buurt kende ik iemand die vroeger met mij in hetzelfde gehucht in de Poitou had gewoond, niet ver van Mougon. Een moeilijkheid was dat ik niet meer precies wist waar hij woonde. De voerlieden deden wat ik gevraagd had en wendden de teugels in de aangegeven richting. Nadat ik onderweg bij verschillende mensen naar mijn oude kennis geïnformeerd had, wist iemand tenslotte het huis te wijzen waar de man woonde. We stapten voor de deur af, waarna de voerlieden meteen rechtsomkeert maakten, zonder af te wachten of we wel zouden worden binnengelaten. De vrouw des huizes deed open en bleek mij gelukkig nog te kennen. Ik vertelde haar over de penibele toestand waarin ik me bevond en vroeg haar dringend jullie binnen te laten en althans een paar nachten onderdak te geven. De vrouw toonde weliswaar veel medeleven met onze moeilijke omstandigheden, maar antwoordde dat zij noch haar man iemand een schuilplaats durfden geven, omdat hun meester, de heer Jean Massiot, dat uitdrukkelijk verboden had. Ik herhaalde daarop mijn verzoek, zette nogmaals jullie toestand uiteen en vroeg of zij jullie dan tenminste één nacht zou willen opnemen. Ikzelf zou wel onderdak zoeken in de stad. Al was ze erg bang, toch gaf zij aan mijn smeekbede gehoor; haar angst kwam niet voort uit de overlast die jullie haar bezorgden, maar uit het dreigement van haar meester om in géén geval vreemdelingen onderdak te geven. Ik liet jullie daar dus achter en vertrok nog dezelfde avond naar La Rochelle, waar ik gelukkig een kleine herberg vond, waarvan de waard en waardin tot onze geloofsgenoten behoorden. Het waren zeer oprechte mensen, die helaas dezelfde zonde hadden begaan als ik. Graag maakte ik gebruik van hun gastvrijheid: bijna een maand lang zou ik hier een schuilplaats vinden.

De volgende morgen keerde ik naar jullie terug en pijnigde intussen mijn hersens af of ik werkelijk geen plaats wist waar ik jullie voor langere tijd zou kunnen verbergen. Ongelukkigerwijze kende ik verder niemand in die streek. Bij mijn aankomst in La Bugaudière - zo heette het plaatsje waar jullie zaten - werd ik aangenaam verrast door de

ontdekking dat in hetzelfde dorp, dichtbij waar jullie verbleven, een oude man woonde, Elie Bouynot geheten. Jarenlang was hij mijn buurman in de Poitou geweest, maar een jaar of vijf tevoren naar elders vertrokken. We hadden het altijd erg goed met elkaar kunnen vinden en zodra hij gehoord had van onze komst in zijn dorp en begreep dat jullie mijn kinderen waren, had hij een kamertje in zijn huis gereedgemaakt. Hij wist wel dat het voor mij erg moeilijk zou zijn om voor jullie een schuilplaats voor langere duur te vinden. Ik verlangde er erg naar die oude buurman weer te zien. Ik trof hem thuis aan en wij begroetten elkaar zeer hartelijk. We wisselden onze ervaringen uit, waarna hij ook mij een plaatsje in zijn huis aanbood voor zolang dat nodig zou zijn. Dit was voor mij een grote geruststelling. Ik was er van overtuigd dat de goddelijke Voorzienigheid ons juist hier naar deze oude man had gevoerd, die zijn huis voor ons openstelde. Voor al het goud van de wereld had ik op dat moment geen andere plaats kunnen bedenken die zich beter leende voor de uitvoering van onze plannen. Ik wachtte mij wel zijn aanbod af te slaan en nog dezelfde dag trokken jullie bij hem in. De goede man liet zich door jullie 'grootvader' noemen om geen achterdocht te wekken bij de buren, die allen rooms waren, uitgezonderd degenen die jullie de eerste nacht onderdak hadden gegeven. Gelukkig zei niemand in het dorp er iets van, misschien dacht men wel echt dat jullie zijn kleinkinderen waren. Hoe het ook zij, 't was duidelijk dat God jullie wilde verbergen.

Ongunstige wind hield onze inscheping tegen, zodat we moesten wachten tot de 6de januari. Tot die tijd bleef ik in La Rochelle bij de overige leden van onze groep, waarvan de meesten zich óók moesten schuilhouden. Eindelijk kon dan de dag van vertrek worden vastgesteld èn de plaats waar we zouden samenkomen. We spraken af elkaar op 6 januari tegen zes uur 's avonds te ontmoeten in een klein huisje vlakbij huize Pampin. Dit landgoed grensde aan het strand, en lag op ruim een uur gaans van La Rochelle verwijderd en ongeveer twee uur van La Bugaudière, waar jullie zaten. De ezel die mevrouw De Mizeré

mij nog geschonken had bij haar vertrek naar Parijs, had ik al die tijd bij me gehouden met het oog op het vervoer van de kleintjes en van onze bagage.

Om drie uur 's middags vertrok ik uit La Rochelle om jullie 's nachts op te halen. Olivier en Elisabeth zette ik ieder in een mand; Marie ging op het muildier zitten, waar ik ook onze bagage op plaatste. Terwijl Dillot - die nog altijd bij ons was - het dier bereed, volgden Anne, Pierre en ikzelf te voet. Dillot wilde ons niet in de steek laten en had al die tijd samen met jullie bij 'grootvader' gewoond. Hij zou zich gelijk met ons inschepen.

De nacht te Pampin

Ik ben ervan overtuigd dat we ons hele leven die afschuwelijke nacht niet zullen vergeten. Het zal nauwelijks mogelijk zijn meer kwellingen te verdragen dan wij die nacht moesten doorstaan. Het was zeer koud en de nacht was volkomen duister. Het had de vorige dag aan één stuk geregend, zodat de wegen vol water stonden en onbegaanbaar waren. We zouden toch niet gedurfd hebben, uit angst te worden opgemerkt. De meeste tijd moesten we dus dwars door akkers en wijngaarden trekken, waar de grond week was en vol diepe voren. Meer dan eens zakten we tot diep over onze enkels weg in de modder, en als we de gebaande weg kozen, even diep in het water. Ik had voordien nooit van die wegen gebruik gemaakt; Dillot slechts één keer om zich er wat vertrouwd mee te maken. Verschillende malen kwamen we langs diepe afgronden; plaatsen waar ik mij zelfs op klaarlichte dag niet gewaagd zou hebben, ook niet met een betrouwbaarder dier dan waarop jullie nu met z'n drieën zaten en dat bovendien nog de bagage torste. Ik ben sindsdien nog drie maal langs dezelfde weg gegaan en telkens rezen mij de haren te berge, ziende aan welke gevaren ik jullie toen, zonder het te weten, had blootgesteld.

Eindelijk kwamen we bij de ontmoetingsplaats aan. In Zijn goedheid had God niet alleen ons maar de hele groep in Zijn hand geborgen gehouden, waardoor niemand on-

derweg was opgepakt. Enkelen waren helaas in de duisternis verdwaald en hadden zich niet meer bij de groep, die nu ongeveer 70 mensen telde, kunnen aansluiten. Het enige waar we nog op wachtten was een teken vanaf de sloep die ons aan boord van het schip zou brengen. Sommigen hadden zich alvast naar het strand begeven en, niet beseffend hoe ontzettend gevaarlijk dat was, begonnen ze plotseling met verdraaide stemmen hard te schreeuwen. Ze deden daarbij de man na, die voor ons schip had gezorgd en die zo goed was geweest tot aan onze inscheping bij ons te blijven, hiermee zelf groot risico lopend. Gelet op wat de decreten van de Koning bepaalden over het hulp bieden bij het ontsnappen van zijn onderdanen, was dit niet minder dan levensgevaarlijk. De goede man was op het geschreeuw naar het strand gerend om te zien of de matrozen met de sloep soms al gearriveerd waren. Toen hij op het strand aangekomen was riepen de lieden die zijn stem hadden nagedaan zijn naam, maar hij dacht dat het soldaten van de marine waren, die 's nachts de kust bewaakten vanwege de vele ontsnappingen die daar plaatsvonden. Hij nam daarop onmiddellijk de benen en maakte dat hij van het strand weg kwam. Hij haastte zich naar het huisje waar wij wachtten, maar in plaats van ons op te halen, zoals het plan was, kwam hij ons vertellen dat er soldaten op het strand verschenen waren en dat wie zich wilde redden zich bij hem moest aansluiten. Met deze woorden verdween hij in de duisternis. Sommigen van ons sloegen eveneens onmiddellijk op de vlucht, de één wat verder dan de ander, maar de meesten bleven binnen zonder zich te verroeren. Ook wij durfden geen stap te verzetten. De schrik duurde gelukkig maar even, want toen de mannen die de verwarring gesticht hadden, de gevolgen van hun dwaasheid zagen en merkten dat door hun toedoen onze leider voorgoed op de vlucht was gejaagd, kwamen ze zelf naar het huisje toe om te zeggen dat er niets aan de hand was en dat men op het strand op ons wachtte. Degenen die zich daar bevonden begaven zich op weg. Hoe geschrokken ook, de meesten waren toch niet verder gegaan dan tot de achterkant van het huisje, waar de duisternis hen had

opgenomen. Toen ze hoorden dat het vals alarm was kwamen ze weer tevoorschijn en voegden zich binnen bij de rest. Even later verlieten we allen het huisje, zij het zonder onze leider, die niet meer teruggekomen was. Doordat ik ervoor moest zorgen dat jullie mij niet uit het oog zouden verliezen, en de bagage niet zou worden vergeten - ik bovendien nog juffrouw De Choisi bij de hand genomen had bij het vertrek - raakten we iets achterop, en, wat erger was, dwaalden we van het pad af dat naar de plaats van de sloep leidde. Een paar anderen, die blijkbaar even vermoeid waren als wij, raakten eveneens het spoor bijster. Om maar door niemand opgemerkt te worden liepen we dwars door de wijngaarden die aan het strand grensden. Aan het einde van het pad gekomen, wisten we niet meer welke kant op te gaan. Omdat het zó donker was dat we niet eens onze muilezel konden zien waren we wel gedwongen halt te houden. Het enige dat we hoorden was de angstaanjagende branding, waar we nog geen vierhonderd passen van verwijderd waren.

Stellig zouden wij de nacht in die wijngaard hebben moeten doorbrengen, als niet de vrouw van één van de leiders van de hele onderneming bij ons was geweest. Haar man was daar vertrouwd en kende er alle weggetjes zeer goed. Als één der eersten was hij bij de sloep aangekomen, maar toen hij zag dat zijn vrouw niet meer bij hem was, stuurde hij onmiddellijk een paar van zijn mensen uit om haar te zoeken. Gelukkig werden we, temidden van de wijngaarden, snel gevonden en meegenomen. We kwamen op het strand aan, juist toen de eersten met de sloep in zee staken; er zaten ongeveer 35 mensen in, met erg veel bagage. Voor ons zat er niets anders op dan de terugkomst van de sloep af te wachten.

Pas zo'n twee uur voor zonsopgang keerde de sloep terug, maar het ongelukkige was dat de matrozen nu 300 passen verder aanlegden dan de eerste keer. Toen er geroepen werd dat de sloep aangeland was, waren de mensen met snelle benen er als eersten bij om zich van een plaatsje in de sloep te verzekeren. De man wiens vrouw met ons verdwaald was hoorde daar ook bij. Zodra hij met zijn

vrouw en kinderen ingestapt was, voeren de matrozen weg met slechts een half gevulde sloep. In totaal zaten er ongeveer 25 mensen in. We begonnen te schreeuwen en te roepen dat ze ook ons moesten meenemen en dat ze pas de helft van onze groep hadden overgebracht. Hun antwoord was dat ze nu al te zwaar beladen waren, maar dat ze vlug nog eens zouden terugkomen.

Noodgedwongen moesten we met twintig anderen op het strand achterblijven, volledig verkleumd en uitgeput door de vermoeienissen van die nacht. We waren meer dood dan levend van de kou en wisten van angst niet meer wat te doen. Korte tijd later brak de dageraad al aan en verschenen aan de horizon de eerste zonnestralen. Het was ons nu wel duidelijk dat we in de steek gelaten waren. Allen, ook ikzelf, zagen wij ons al het slachtoffer van de gouverneur van La Rochelle en we waren bang niet aan de gevangenis te kunnen ontkomen, vooral omdat we zo talrijk waren. Het leek me dat ik het meest van allemaal te beklagen viel. De anderen zouden zich wel, op de één of andere manier, in veiligheid weten te brengen, maar aangezien drie van jullie, Marie, Elisabeth en Olivier nog niet goed konden lopen, scheen dat voor mij uitgesloten te zijn.

Maar ook hierin, zoals in alle dingen, zijn wij Gods goedheid en Voorzienigheid veel verschuldigd. De ezel die jullie naar het huisje bij Pampin had gebracht - en die ik, als God onze inscheping gewild had, op het strand zou hebben achtergelaten - was de rest van de nacht half-dood van uitputting op de stenen daar blijven liggen, zonder dat ik hem had hoeven vastbinden. Juist toen we het dier hard nodig hadden voor onze terugtocht, zag ik dat het gelukkig weer op zijn benen stond, klaar om zijn last te dragen. Dillot, die bij ons gebleven was, hielp me met het opladen. Daarna vertrokken we en lieten het strand geheel verlaten achter.

Ik herinner me één voorval waar ik nog altijd om moet lachen als ik er aan terugdenk. Bij ons vertrek uit La Bugaudière, bij jullie 'grootvader', vroeg Olivier: 'Waar gaan we naar toe, papa?' Ik antwoordde: 'We gaan naar Moullé, naar ons huis, mijn jongen'. Toen de kleine de

volgende ochtend zag dat hij zich op een grote vlakte vol kiezels en stenen van allerlei formaat bevond, vroeg hij: 'Zijn we al thuis, papa?' Om van verdere vragen af te zijn, antwoordde ik bevestigend, waarop hij met een kreet van teleurstelling zei: 'Is ons huis dan helemaal ingestort, papa?' Ik zei nogmaals 'ja', en vroeg hem verder zijn mond te houden. Toen kon ik er niet, zoals nu, om lachen, want ik was bang dat ik met al mijn kinderen niet zou kunnen ontsnappen, zonder door de soldaten te worden opgemerkt. Vooral niet omdat we genoodzaakt waren dicht langs La Rochelle te gaan, om weer terug te keren naar onze goede vriend in La Bugaudière. Daar kwam nog bij dat onze ezel volgepakt was met de bagage, terwijl één pakketje al genoeg achterdocht kon wekken om ons achter de tralies te doen belanden.

Ik vertelde jullie al dat ik juffrouw De Choisi bij de hand had genomen en haar bij me had gehouden toen we het strand weer moesten verlaten. Haar moeder was in de duisternis van ons groepje afgedwaald. Ze bleek de hele nacht rondgezworven te hebben, totdat ze 's ochtends bij een huis had aangeklopt waar ze herkend was en hulp gekregen had. Ik veronderstelde dat ze de eerste keer al met de sloep meegegaan was. Althans, zo was mij dat verteld, toen ik naar haar informeerde. Het bericht maakte mij erg ongerust omdat ik niet wist wat ik nu met haar dochtertje moest aanvangen. Ze had in La Rochelle familie, maar hoe kon ik haar naar de stad terugbrengen zonder dat ze herkend zou worden? Het meisje zelf was de wanhoop nabij; ze dacht immers ook dat haar moeder met de eerste sloep aan boord was gegaan. Ik kon weinig anders doen dan haar een beetje gerust stellen en haar beloven dat ik haar, zomin als jullie, in de steek zou laten.

We verlieten het strand zoals we er gekomen waren, zij het veel angstiger, omdat het nu volop licht was en we door iedereen konden worden gezien. Mezelf hield ik wat afzijdig en vertrouwde jullie aan Gods hoede toe. Ik had Dillot gevraagd bij jullie te blijven en voor jullie te zorgen. Onder mijn kleren droeg ik Dillots beurs en die van mezelf. We waren ervan overtuigd dat als we aangehouden

zouden worden men ons geld in beslag zou nemen. Zelf bezat ik nog 100 *Louis d'or* en Dillot ongeveer 40. Juffrouw De Choisi en Pierrot slenterden langzaam achter de ezel aan, die niet sneller kon omdat hij even uitgeput was als die hem volgden. Voor het huis van Pampin - waar mevrouw De Choisi op zo'n gelukkige wijze terechtgekomen was nadat ze de hele nacht door de duisternis had gezworven - werden we aangesproken door een knecht die juffrouw De Choisi herkend had. Hij vertelde haar over de verblijfplaats van haar moeder en nam haar mee het huis binnen. Daar vond zij inderdaad haar moeder - voor beiden betekende het weerzien een groot geluk. Ook ik was erg opgelucht nu ik weer alleen voor jullie - mijn eigen kinderen - hoefde zorgen. We waren er allemaal beroerd aan toe, maar dat meisje nog het ergst. Ze had haar schoenen verloren, zodat ze op blote voeten door de modder en door de ijzige kou moest lopen. Bijna iedereen had wel één of ander voorwerp verloren. De één zijn rapier, de ander een stuk gereedschap, een derde een kledingstuk, Marthe Babault haar deken en juffrouw De Choisi haar schoenen.

We konden ons allen - dankzij de Heer - in veiligheid brengen en na enige tijd was het trieste groepje mensen dat op het strand was achtergebleven uiteengegaan, ieder zijns weegs. Allen keerden terug naar de plaats waar ze zich veilig wisten. God, in Zijn goedheid, behoedde hen, zodat niemand iets overkwam. Wat ons betreft, wij gingen terug naar onze goede vriend in La Bugaudière, jullie 'grootvader', die niet minder hulpvaardig was dan de eerste maal. Bij ons vertrek had ik hem voor al zijn goede zorgen iets toegestopt. Toch werd hij gedreven door ècht medeleven met ons, niet door de hoop op één of andere beloning. Jullie weten hoe goed hij jullie heeft opgevangen en hoe diep hij met ons lot begaan was. Omdat ik bang was dat misschien iemand van onze groep op de terugweg zou zijn opgepakt en zijn mond zou hebben voorbij gepraat, besloot ik meteen de volgende ochtend naar La Rochelle te gaan. Ik deed dit in alle vroegte, om bij niemand argwaan te wekken. Rond half elf kwam ik in de stad aan en ging naar de heer Poirel, die ik dikwijls had bezocht in verband met

de processen van mevrouw De Mizeré. Ik liet mij die dag in verschillende huizen zien, zodat ik, voor het geval ik van iets beschuldigd zou worden, een alibi zou hebben. 's Avonds gingen mevrouw De Choisi en haar dochter naar hun huis terug. De heer Meneguerre - die op het strand tegelijk met onze leider, de heer Moreau, van schrik gevlucht was - en Marthe Babault, die toen in het donker de weg kwijt geraakt was - voegden zich weer bij hen, zodat sindsdien dat kleine gezin weer herenigd was. Ook ikzelf nam er die avond mijn intrek. We vertelden elkaar alles wat ons was overkomen en, nadat we God gedankt hadden voor onze behouden thuiskomst, besloten we onze inspanningen voor de vrijheid gezamenlijk voort te zetten. Dat God ons in Zijn goedheid beschermen wilde was een teken dat Hij ons daarin zou bijstaan. Terwijl jullie bij 'grootvader' bleven, bracht ik het grootste deel van mijn tijd in La Rochelle door. Ik maakte nog twee keer een tocht naar Mauzé om er grootmoeder te bezoeken, die nog altijd vastbesloten was in haar vaderland te blijven.

De dagen gleden voorbij, zonder dat er in de uitvoering van onze plannen veel schot kwam. Meneguerre en ik bezochten zelfs een keer het Ile de Ré, omdat men zei dat het daar gemakkelijker zou zijn een schip te vinden dan in La Rochelle. Het kostte ons veel geld, zonder echter iets op te leveren. Bij terugkomst van het eiland - het was inmiddels eind februari - kreeg ik er nog een zorg bij. Iemand vertelde mij dat de heer Massiot, intendant bij de marine, gehoord had dat er kinderen verborgen zaten in de buurt van zijn landhuis La Mothe. Het bleek om jullie te gaan; hij had onze vriend bevel gegeven jullie onmiddellijk buiten de deur te zetten. Ik ging er meteen naar toe en begreep dat het nieuws maar al te waar was; jullie 'grootvader' was diep bedroefd dat hij jullie had moeten wegzenden. Hij zei dat de heer Massiot hem opdracht had gegeven jullie buiten de deur te zetten, anders was hij zelf jullie komen wegjagen - hoewel hij in het huis van onze vriend niets te maken had! Ik was hierdoor wederom in moeilijkheden gebracht en wist niet wat ik moest beginnen. De ergste kou was nu wel geweken, maar men kon het nog

niet zonder de beschutting van een huis stellen. Ik besloot een uitweg te kiezen, die, zo God het wilde, uitkomst zou bieden. In een dorpje in de buurt van La Bugaudière - het heette La Vallée - huurde ik een kamer. De eigenaar was een pausgezind, maar oprecht man, die ik vertelde dat ik Mauzé wegens de belastingen had verlaten en dat ik binnenkort zou besluiten waar ik me zou vestigen, in de stad of in zijn dorp. De volgende dag, 17 februari, bracht ik jullie naar die kamer en bleef de meeste tijd bij jullie wonen. Bijna dagelijks kreeg ik daar bezoek van geloofsgenoten die op de vlucht waren voor de razernij van de intendant van de Poitou. Deze had die maand een groot aantal mensen laten doden, in St-Maixent door de beul, in Grand Ry door de wrede dragonders, die bij verrassing gelovigen hadden overvallen, welke 's zondagsmorgens op een groot veld nabij Grand Ry bijeengekomen waren om God te loven. De menigte had zich die ochtend niet - zoals de voorafgaande zondagen - verzameld in een schuur of herberg, omdat men met meer dan 800 was, waaronder bijna alle leden van de verwoeste kerk van Mougon. Velen werden op de vlucht gedood; tweehonderd werden als gevangenen meegevoerd naar St-Maixent, waar 's maandags drie van hen werden terechtgesteld. Anderen werden naar de galeien gestuurd of verplicht dienst te nemen in het leger, terwijl de overigen werden vrijgelaten.

Ik zelf was in die tijd bij mevrouw De Choisi, waar ik dagelijks niets anders deed dan met Meneguerre naar mogelijkheden zoeken om de ellende in Frankrijk te ontvluchten. Mijn hoedanigheid van zaakwaarnemer van de dames De Mizeré gaf mij de moed vaak naar La Rochelle te gaan, maar ik durfde mij niet meer bij de heer Poirel te vertonen, omdat ik officieel van mijn taken als zaakwaarnemer ontheven was. Ik had alle tijd om mijn vrienden weer eens op te zoeken en er ging in die twee laatste maanden die we in Frankrijk doorbrachten bijna geen dag voorbij zonder dat Meneguerre en ik veel moesten betalen voor diensten van één of andere tussenpersoon. Er waren namelijk nogal wat lieden die goede zaken deden met het regelen van overtochten voor mensen die het land wilden

verlaten. Twee volle maanden verstreken sinds het mislukken van onze eerste poging, zonder dat ik er in slaagde een schip te vinden dat ons aan boord wilde nemen. Eindelijk ontfermde God Zich over ons en bediende Zich daarbij van de heer Moreau, dezelfde die ons de eerste keer aan een schip had geholpen. Deze had al vaak tegen mij gezegd dat we ons te allen tijde gereed moesten houden voor vertrek, en dat - mocht hij geen andere manier vinden - hijzelf ons zou meenemen, vastbesloten als hij was binnen zeer korte tijd uit Frankrijk te vertrekken.

Om kort te gaan, de 18de april - het was Pasen -, werd ik nog vóór zonsopgang gewekt door een mij volslagen onbekende jongeman. Hij fluisterde mij in het oor dat drie bekenden van mij, de dames De la Porte, Le Boiteux en Petiteau, mij dringend verzochten in alle vroegte naar hen toe te komen. Ze wilden in een huis dat de jongen mij zou wijzen een gebedsdienst houden, en vroegen mij de bijbellezingen te verzorgen. Ik kleedde mij vlug aan en volgde, zonder verder vragen Bernardeau - zoals die jongeman heette. Genoemde dames trof ik in gezelschap van anderen aan die eveneens verzocht waren te komen. We brachten die Paaszondag door met gebed, bijbellezing en het zingen van dierbare gezangen - uit volle borst, ondanks het feit dat we ons gevaarlijk dicht bij La Rochelle bevonden. Het plaatsje heette Chagnollet en het huis waar we bijeengekomen waren was eigendom van de heer Manigaud. De jonge Bernardeau sprak twee preken uit, die hij de week tevoren helemaal uit het hoofd had geleerd. Ook ging hij tweemaal voor in gebed; telkens na de preek één keer. We vierden twee diensten, ongeveer zoals dat gebeurde toen we in Frankrijk nog predikanten hadden. Ik las het gehele evangelie van onze Heer Jezus Christus volgens Johannes en we zongen met elkaar ongeveer twaalf psalmen. Zo dankten wij God voor de genade die Hij ons geschonken had. 's Avonds ging ik naar jullie terug in La Vallée en ik herinner me nog goed hoe ik onderweg God uit de grond van mijn hart smeekte Zich over ons te ontfermen, wanneer het Zijn wil was dat wij Hem in alle vrijheid zouden eren. God verhoorde mijn gebed, want de volgende dag,

Paasmaandag, zou de laatste dag zijn die ik in La Rochelle doorbracht.

Ik ging die ochtend, zoals mijn gewoonte was, al 's morgensvroeg op weg en nog vóór ik in de stad gekomen was, kwam ik de heren Cavat en Meneguerre tegen. Ze vroegen me bij hen te blijven om de komst van de heer Moreau af te wachten, want ook hij zou zich bij ons aansluiten. Nog geen uur later verscheen hij en nodigde ons uit voor het middagmaal. We namen zijn uitnodiging graag aan en toen we van tafel gegaan waren, moesten we hem op afstand volgen naar een zekere plaats; hij hoopte diezelfde dag nog ons vertrek te kunnen regelen. Hij ging zeer voortvarend te werk. We zagen hem een huis binnengaan en nog vóór twee uur 's middags kwam hij weer naar buiten. Hij liep naar ons toe en zei met gedempte stem dat de tijd voor het vertrek was aangebroken. We moesten ons zonder verder uitstel inschepen, omdat het gauw donker zou worden. Dit bericht bracht mij niet weinig in verlegenheid; het was al laat en jullie waren ver weg. Bovendien was mijn beurs, die ik zonder twijfel nodig zou hebben, nog bij één van mijn vrienden. Om alles toch nog tijdig te kunnen regelen, besloot ik - nadat ik de aanwijzingen over plaats en tijd van samenkomst ontvangen had - meteen Jeanneton op te zoeken, die toen bij mevrouw Vinatier verbleef. Ik zei dat ze onmiddellijk naar La Vallée moest gaan om jullie klaar voor vertrek te maken. Het was gelukkig mooi weer en de wegen waren droog, zodat ze al tegen vier uur in La Vallée aankwam en jullie de nodige instructies kon geven. Om geen tijd te verliezen, ging ik naar mijn vriend een gedeelte van het geld ophalen dat hij voor mij in bewaring had. Vervolgens ging ik Jeanneton achterna, maar bij aankomst in La Vallée bleken Anne, Marie, Elisabeth en Olivier al te zijn vertrokken - te voet, terwijl het bijna twee uur gaans was.

Het Paasfeest bracht mee dat veel mensen een wandeling buiten de stad gingen maken, zodat men nu gemakkelijker dan anders onopvallend met kleine kinderen aan de hand over straat kon gaan. Overal liepen vrouwen en kinderen, zowel van als naar de stad, zodat wij niet hoefden

vrezen argwaan te wekken. Een jongeman uit La Vallée, Louis Chateverre, had aangeboden jullie te begeleiden. Olivier, die nog niet goed kon lopen, hield hij op de arm. De buren meenden dat jullie op weg naar La Rochelle waren om er dinsdag de laatste dag van het Paasfeest te vieren. De week daarvoor hadden ze ook geen achterdocht gekregen, toen ik jullie een paar dagen in La Folie-Melot had verborgen, in verband met een plan om van daaruit naar Engeland scheep te gaan. De heer Manceau, die als tussenpersoon optrad, had voor ons de overtocht met een Engels schip geregeld, tegen de somma van 75 *livres* per persoon - bij vooruitbetaling te voldoen, ongeacht of het een volwassene dan wel een kind betrof. Toen ik van mevrouw Jourdain, die ik goed kende, vernomen had dat de andere passagiers - waaronder twee van haar dochters - per persoon niet meer dan 40 *livres* hoefden te betalen, begreep ik dat genoemde Manceau zijn 'bemiddelingskosten' wel wat aan de hoge kant had gesteld. Ik besloot hierop jullie terug te sturen naar La Vallée en wederom aan Gods hand toe te vertrouwen. Liever wachtte ik op de hulp van een minder op geld belust iemand dan de heer Manceau en zijn kornuiten.

Ongeveer vijf uur 's middags kwam ik in La Vallée aan, waar ik slechts Pierrot trof die daar op mij gewacht had. Ik stuurde hem naar Abel Bonnet en diens gelijknamige zoon, die zich eveneens in La Vallée schuil hielden, om te zeggen dat ze onmiddellijk naar mij toe moesten komen. Deze twee mannen waren tegelijk met ons, op 6 januari, op het strand achtergebleven, als enigen van hun grote familie van 18 personen. Ze kwamen meteen, en toen ik hun het goede nieuws van het aanstaande vertrek verteld had, sprongen ze een gat in de lucht van blijdschap. Vier maanden hadden ze ondergedoken gezeten, in afwachting van een gelegenheid zich te kunnen herenigen met hun vrouwen, kinderen, broers en zwagers.

Jeanneton verzocht ik het nodige te ondernemen om de resten van ons huisraad te gelde te maken, die ik uit Grand Breuil had laten overbrengen en die ons in La Vallée nog goede diensten hadden bewezen. Het deed me veel ver-

driet Jeanneton juist nu te moeten achterlaten, maar ik vertrouwde er vast op dat ze ons, met Gods hulp, spoedig achterna zou kunnen reizen. Meer dan eens had ze mij gezegd dat zij, als God ons door Zijn genade liet ontsnappen uit de ellende waarin we zolang hadden verkeerd, niet zou aarzelen ons behulpzaam te zijn bij onze ontsnapping, en daarbij haar en mijn vrienden zou inschakelen. Ik beval haar in Gods genade en goedheid aan en zei haar vaarwel.

Pierrot en ik vertrokken kort voor zonsondergang uit La Vallée, samen met de twee mannen over wie ik al sprak. Tegen de buren - die ons vroegen waar we zo laat nog naar toe gingen - zeiden we dat we een kamer wilden gaan zoeken in La Rochelle en daar ook de volgende dag nog zouden blijven. Ik zei dit uit vrees dat we het misschien even ongelukkig zouden treffen als de eerste keer, toen we net geen plaatsje meer in de sloep hadden kunnen bemachtigen, en we gedwongen zouden zijn weer onverrichterzake terug te keren naar onze kamer. God-zij-dank zou dat ditmaal niet nodig zijn. Aan het begin van de avond haalden we jullie in de buurt van Pampin in, waar jullie hadden haltgehouden, met de jongeman die als gids optrad. Hij wist niet hoe verder te gaan. Hier was het dat hij mij vroeg hem te willen helpen, omdat ook hij van plan was het land te ontvluchten, om God in alle vrijheid te kunnen loven en dienen. Zijn ouders had hij het niet durven vertellen en geld voor de overtocht bezat hij niet; zijn kleren vormden zijn enige bezit. Zijn verzoek ontroerde me en ik gaf hem ten antwoord dat, als het ons die avond gegeven zou zijn aan boord van het schip te gaan, en de sloep ons allemaal in één keer kon vervoeren, ík de kosten van zijn reis zou betalen. Hij sloot zich dus bij ons aan en als eersten bereikten we huize Pampin, waar we het moment zouden afwachten om, precies zoals de eerste keer, ons naar het huisje bij het strand te begeven. Korte tijd later, toen ook de anderen waren gearriveerd, werden wij door de huishoudster van Pampin op een maaltijd onthaald. We moesten toch wachten tot het helemaal donker geworden was, voordat we naar het huisje konden gaan waar onze vriend Moreau ons zou ophalen. Hij had gezegd dat we na het

vallen van de avond ons gereed moesten houden voor inscheping. Het enige dat nog ontbrak was een geschikte sloep met vier roeiers. Moreau was daar koortsachtig naar op zoek gegaan en er tenslotte in geslaagd enkele mannen te vinden die ons, tegen een goede beloning, bereid waren te helpen. Tegen zonsondergang waren zij met een sloep afgevaren om van La Rochelle naar de kust bij Pampin te roeien. Onze vriend had met veel moeite aan land kunnen komen en was naar het huisje gegaan, waar wij zijn komst afwachtten. We gingen hem dadelijk achterna, zonder het minste gerucht te maken, en bereikten de sloep, die op dezelfde plaats lag te wachten als de eerste keer. Het instappen werd erg bemoeilijkt doordat de wilde golven de sloep gevaarlijk tegen de rotsen slingerden. Met onze bagage op de schouders moesten we tot ons middel het water in, waarbij ik, geholpen door Dillot, jullie nog moest dragen. De zoon van de eigenaresse van Pampin maakte van de gelegenheid gebruik om uit Frankrijk weg te komen, door bij ons in de sloep te stappen. Tegen half tien 's avonds voeren we weg - het was de avond van Paasmaandag, 19 april 1688.

Pas tegen de ochtend slaagden we er in het schip te bereiken; de hele nacht hadden we op zee rondgedreven, zonder het te vinden. Onze roeiers konden het niet onderscheiden van de vele andere schepen, die in dat stuk zee - La Palisse, vlakbij het Ile de Ré - voor anker lagen. Maar God, die ons in Zijn goedheid in dat uur wilde bevrijden, zorgde ervoor dat we het schip bereikten juist voordat het anker zou worden gelicht. Alles was al voor vertrek gereed. Vrijwel gelijk met ons kwam nog een ander groepje mensen uit La Rochelle aan boord, zodat we in totaal met 25 passagiers waren. De zon begon al op te komen, toen we de roeiers betaalden en afscheid namen van onze dierbare vriend Moreau, die voor alles wat hij voor ons had gedaan niets anders wilde hebben dan onze schamele dankbetuigingen. Hij stapte weer in de sloep en keerde met de roeiers naar La Rochelle terug.

We bleven tot de 18de mei op zee en zetten op die dag voet

aan wal in het stadje Brielle. De herinnering aan de verschrikkingen die we tijdens die 29 dagen op zee moesten doorstaan, zal jullie, zelfs de kleine Olivier, wel altijd bijblijven. Twee maal werden we getroffen door vreselijk zware stormen, waardoor ons schip bijna verging. Eén van de beide ra's brak af en het want van de twee grote masten verdween in de golven. Allen waren we de uitputting nabij en de meesten van ons kwamen meer dood dan levend aan land. Ikzelf behoorde tot de minst zieken, maar ik herinner mij niet dat ik me ooit zó ellendig heb gevoeld als in die paar dagen. De korte tijd die we op zee doorbrachten, aanschouwden we de grote werken van God, door koning David bezongen in psalm 107, als hij spreekt over de zeevarenden:

'Daar leren zij de daân
des Heren klaar bemerken
en in de diepe paân
zijn grote wonderwerken.
Hij wekt met slechts te spreken
een stormwind voor hun oog.
Dan beeft het al, dan steken
de golven 't hoofd omhoog.
Nu ziet men 't schip de lucht,
dan weer de afgrond nad'ren.
Hun hart geeft zucht op zucht,
hun bloed verstijft in d' ad'ren.'[11]

Bij het verlaten van het schip betaalde ik de kapitein 20 *Louis d'or* voor onze overtocht - twee had ik er al aan de matrozen betaald die ons naar het schip hadden geroeid. Ik gaf de kapitein verder nog 161 *livres* voor het vervoer van Chateverre, de jongeman die als jullie gids was meegekomen. Toen ik de kapitein vertelde dat ik het tot mijn christenplicht had gerekend de jongen uit Frankrijk te laten vertrekken, nam hij met dit bedrag genoegen.

We overnachtten in Brielle, en vertrokken de volgende dag, 19 mei, per schip naar Rotterdam, waar we tegen half twaalf 's ochtends aankwamen. Het was zondag, zodat we om één uur 's middags met z'n allen naar de kerk gingen, om God te danken voor al het goede dat Hij ons geschon-

ken had. We hoorden daar voor de eerste keer de beroemde predikant Jurieu.[12] 's Woensdags, 22 mei, preekte dominee Gilbert, en degenen onder ons die zoals ik ongelukkigerwijze hun geloof hadden afgezworen, deden aan het einde van de dienst openlijk, ten overstaan van de gemeente, voor God belijdenis van hun zonde.

De volgende zondag verlieten Meneguerre en ik Rotterdam om per schip naar Friesland te reizen. Bij aankomst in Rotterdam was ons gezegd dat men zich in die provincie gemakkelijker kon vestigen dan elders. Nadat we overdag de steden Delft, Leiden en Haarlem waren gepasseerd, kwamen we tegen de avond in Amsterdam aan. 's Maandags namen we vervolgens de trekschuit naar Sloten, waar we de volgende middag arriveerden. Van daaruit gingen we naar Balk en bezochten daar de gebroeders Chauffepié, de vroegere predikanten van Couhé en Aunay in de Poitou. We bleven daar twee dagen en gingen toen richting Leeuwarden, de hoofdstad van Friesland. Daar brachten we een bezoek aan de heer Perault, de vroegere predikant van Paysay, eveneens in de Poitou. Genoemde heren gaven ons talloze blijken van vriendschap, ten teken van hun grote vreugde over onze bevrijding. Helaas konden Meneguerre en ik geen geschikte vestigingsplaats in Friesland vinden, zodat we na acht dagen weer naar Amsterdam terugkeerden. Nadat ik verschillende vrienden - vooral de heer Melin, de vroegere predikant van St-Maixent - om advies had gevraagd, besloot ik hier, in Amsterdam, een kamer te huren en jullie hierheen te halen, opdat we eindelijk van de vele vermoeienissen zouden kunnen uitrusten. Ik huurde een kamer voor elf maanden en ging daarna met Meneguerre naar Rotterdam terug, waar ik jullie had achtergelaten. Daar namen we de laatste dag van mei om twaalf uur 's middags de trekschuit, waarmee we hier de volgende dag, 1 juni 1688, om zes uur 's morgens aankwamen.

Jeanneton, die ik in Frankrijk had moeten achterlaten, bleef voortdurend in mijn gedachten; ik had veel wroeging dat ik haar niet tegelijk met jullie had meegenomen. Maar de goede God, die de Zijnen geeft wat zij behoeven,

bracht, weinige dagen na onze aankomst, het grootste deel van ons gezin weer bijeen. Acht dagen nadat we in Rotterdam gearriveerd waren, had ik een brief voor Jeanneton meegegeven met hetzelfde schip dat ons vervoerd had en dat naar La Rochelle was teruggekeerd toen het zijn lading had gelost. Toen zij het nieuws van onze behouden aankomst in dit land had ontvangen, begon ze naarstig uit te zien naar een gelegenheid om zich bij ons te voegen. God in Zijn goedheid stond haar hierin bij. Door de hulp en bijstand van een vriend kreeg ze een plaatsje aan boord van een Engels schip, dat 1 of 2 juni vertrok, en met een gunstige wind in minder dan zes dagen tijds Engeland bereikte. Daar wachtte Jeanneton de eerste de beste kans af om scheep te gaan naar Holland. God begunstigde haar overtocht, zodat ik haar al op zondag 21 juni 's middags in de kerk mocht aantreffen. Ze was die ochtend aangekomen, maar had mij in die grote, haar volstrekt onbekende stad niet kunnen vinden en was toen naar de Waalse kerk gegaan, in de hoop daar wellicht iets over mijn verblijfplaats te vernemen. God echter zorgde ervoor dat ik het haar zèlf kon vertellen. Wat was ik gelukkig met onze hereniging! Dat ik nu het grootste gedeelte van mijn arme gezin om mij heen had, was meer dan ik ooit had durven hopen. Vijf kinderen waren met mij meegekomen; Jeanneton was kort daarna gevolgd en Jacques, die hier al veel langer verbleef, bracht het getal van mijn kinderen op zeven. Gabriel en Philémon, die in Duitsland waren bij dominee De la Forest en mevrouw D'Olbreuse, beschouwde ik alsof ze hier bij mij waren. Alleen Jean, die zijn plicht had verzaakt en zijn familie in de steek had gelaten ontbrak. Moge God Zich over hem ontfermen en hem weer op het rechte pad terugbrengen!

De tocht van Jeanneton, van La Rochelle naar hier, in Amsterdam, kostte haar 95 *livres* en 10 *sol.* Ze had dat bedrag bijna helemaal kunnen betalen uit de opbrengst van het schamele restje huisraad, dat we in La Vallée hadden achtergelaten.

Er is nu een jaar verlopen sinds onze aankomst in deze

grote stad, en wij hebben hier, door Gods genade, evenveel warmte ondervonden als ellende in Frankrijk. Het tweede jaar is nu ingegaan. Moge de goede God, die zoveel voor ons gedaan heeft, ons met diezelfde goedheid Zijn genade en zegeningen blijven schenken en ons van alle dingen voorzien, die nodig zijn om hier in vrede onze levensdagen te voleinden. Moge het zo zijn, mijn geliefde kinderen, dat jullie zullen leren Hem te prijzen en Hem te dienen, volgens Zijn heilige wil, en daarbij lering trekken uit de prediking van Zijn Woord, tot Zijn eer en tot heil van jullie ziel. *Amen*. Leeft altijd in vrede, dan zal de God van liefde en vrede met jullie zijn.

MIGAULT

Amsterdam, september 1689

1. Jean Crespin, *Histoire des martyrs persecutez et mis à mort pour la vérité de l'évangile depuis le temps des apotres jusques à present.* Van dit werk verschenen sinds 1554 vele edities, waarvan de uitgave die Simon Goulart bezorgde (Genève 1619) de meest uitgebreide is.
   Charles Drelincourt, *Les consolations de l'âme fidelle, contre les frayeurs de la mort,* Charenton 1651 (vele malen herdrukt).
2. De Franse tekst van deze psalm is van de hand van Th. de Bèze (1522-1605) en verscheen in 1551 te Genève. De hier afgedrukte Nederlandse vertaling is ontleend aan de zg. Oude Berijming.
3. Een avondmaalsloodje ('méreau') was een kleine loden penning die door de kerkeraad werd uitgereikt aan gemeenteleden die zuiver waren bevonden in leer en leven. Op vertoon van het loodje kregen zij toegang tot het Avondmaal. Wie een ernstige zonde had begaan - afzweren van het geloof bijvoorbeeld - werd van het Avondmaal uitgesloten. Zouden namelijk bekeerlingen tot het katholicisme, die weer protestant wilden worden, aan het Avondmaal worden toegelaten, dan liep men het gevaar dat de kerk van overheidswege gesloten werd. Het loodje diende dus een dubbel doel: enerzijds het weren van spionnen en katholieken - ook als dezen slechts in naam katholiek waren - en anderzijds het handhaven van de kerkelijke tucht.
4. In de Nederlandse vertaling, die P.B. Bähler verzorgde, is de hierna volgende passage weggelaten. Zie *Inleiding*, p. 13.
5. De Tour St-Nicolas is de hoogste van de twee torens die de ingang van de haven van La Rochelle bewaken. Sinds 1682 deed de toren dienst als gevangenis.
6. Na de val van La Rochelle in 1628 had Lodewijk XIII het, in die stad gevestigde, protestantse opleidingsinstituut in handen van de Jezuïeten gegeven.
7. Priesters van de orde der Oratorianen (in 1575 te Rome gesticht door Filippo Neri) bedienden vier van de vijf parochies in La Rochelle. Samen met de Jezuïeten en de Capucijnen ontwikkelden de Oratorianen een grote missie-activiteit onder de hugenoten.
8. Het waren: Elisabeth de Saumaise, dochter van de beroemde Claude de Saumaise (Salmasius), die van 1632 tot zijn dood aan de Leidse Universiteit verbonden was;

Anne de Villeneuve-Chauffepié, zuster van de gebroeders De Chauffepié, die aanvankelijk beiden predikant waren in de Poitou en later, nadat ze naar de Nederlanden uitgeweken waren, in het Friese plaatsje Balk. Evenals Migault schreef Anne een *Journal* (*Bulletin de la Société de l'Histoire du protestantisme Français*, VI (1858), pp. 57-68 en 256-268); Cathérine de la Croix-Chauffepié, zuster van Anne; een zekere mevrouw Georges.

9. 29 september, de gedenkdag van de heilige Michaël.
10. De ontvangers van de belastingen ('tailles') hadden de opdracht de protestanten zo hoog mogelijk aan te slaan. Aan hen die hun geloof afzwoeren en tot het katholicisme overgingen werd belastingvrijdom geschonken. De hierdoor gederfde belastingen moesten vervolgens door de standvastige protestanten worden opgebracht, hetgeen behoorlijk kon oplopen.
11. De Franse tekst stamt van Cl. Marot. De Nederlandse vertaling is genomen uit de Oude Berijming.
12. Eén van de belangrijkste Franse predikanten die naar de Nederlanden uitweek. Sedert 1681 was hij predikant van de Waalse gemeente te Rotterdam en tevens als hoogleraar verbonden aan de Illustere School aldaar. Zijn pastorale brieven waren van grote betekenis voor de achtergebleven geloofsgenoten in Frankrijk. Jurieu was zeer heftig van karakter en steeds in allerlei polemieken betrokken, met name met Pierre Bayle, die zijn apocalyptische prediking afwees.

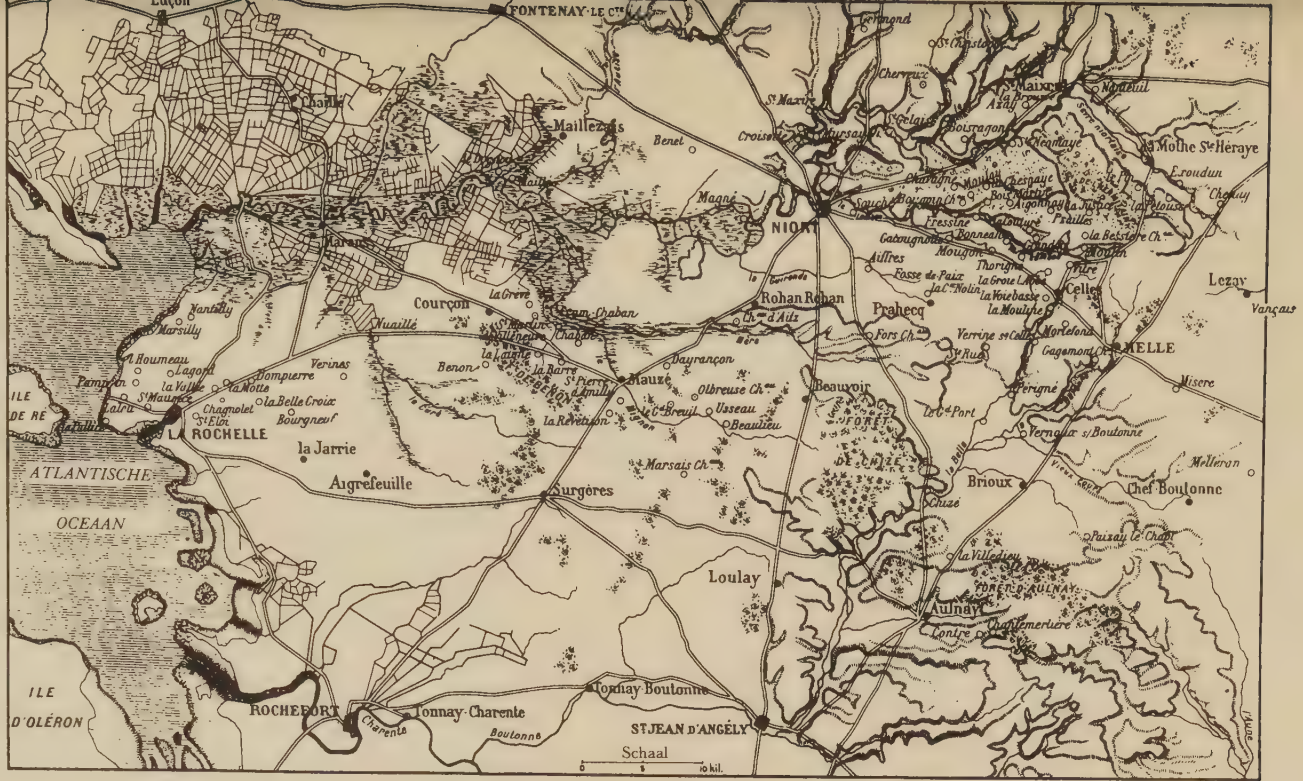

Kaart ten dienste van het Dagboek van Jean Migault

Het *Edict van Nantes* werd in 1598 door de Franse koning Hendrik IV uitgevaardigd. Het regelde een beperkte godsdienstvrijheid en gaf zo de hugenoten de mogelijkheid zich te handhaven in een overwegend roomse samenleving.
Het Edict werd in 1685 echter weer herroepen door Lodewijk XIV. Dit ging gepaard met hevige vervolgingen van de franse protestanten. Dit dagboek bevat het verslag van vader Migault over de lotgevallen van zijn gezin in die donkere tijd.
Prof. dr. G. H. M. Posthumus Meyjes, hoogleraar kerkgeschiedenis te Leiden, schrijft in zijn *Inleiding* o.a.:

„Het *Dagboek* van Jean Migault is een klein, ontroerend boekje, dat ons verplaatst naar het eind van de 17de eeuw, de tijd van de 'Zonnekoning', Lodewijk XIV van Frankrijk. Het biedt een ooggetuigeverslag van de geloofsverdrukking die de hugenoten in Frankrijk van hun koning te verduren kregen, toen deze het besluit genomen had de levensadem aan het Franse protestantisme te ontnemen. Het laat ons zien hoe de vervolging toeging en vooral hoe die werd ervaren door een eenvoudige, diepgelovige man, een schoolmeester uit de Poitou. Zijn *Dagboek* is een intiem document, onopgesmukt, zonder enige literaire pretentie, en juist daarom indrukwekkend. Jean Migault schreef het voor zijn kinderen, opdat zij hun moeder in vrome herinnering zouden houden en opdat zij vervuld zouden blijven van dankbaarheid jegens God voor alle zegeningen die zij in hun leven ontvangen hadden. Zegeningen – eerst tijdens hun verdrukking in Frankrijk, toen tijdens hun bange omzwerving en vlucht, en tenslotte in de Nederlanden, waar zij een toevlucht vonden en hun geloof in vrijheid konden belijden."

KOK KAMPEN

ISBN 90 242 2858 1